

De militaire hervormingen in Pruisen en Oostenrijk in de periode 1800-1815

Een case-studie over de maatschappelijke veranderingen ten gevolge van de Franse Revolutie en het tijdperk van Napoleon

Masterthese van Oene de Haan

Master 'Politiek en maatschappij in historisch perspectief'
Universiteit Utrecht

juni 2015

Datum: 17 juni 2015

Docent: Guido de Bruin

Student: Oene de Haan
4190149

25.426 woorden (waarvan 731 literatuurlijst)

Inhoudsopgave

1. Introductie	04
1. de verantwoording van het onderzoek	04
2. het onderzoek van de masterthese	09
3. de historiografie	10
4. de research question	13
5. de methode van onderzoek	13
2. De hervormingen van het Franse leger tussen 1790 en 1813	15
1. de aard van de wel en niet doorgevoerde militaire hervormingen	17
2. de invloed van de maatschappelijke hervormingen hierop	25
3. de resultaten van de militaire hervormingen	30
3. De hervormingen van het Pruisische leger tussen 1806 en 1813	35
1. de aard van de wel en niet doorgevoerde militaire hervormingen	37
2. de invloed van de maatschappelijke hervormingen hierop	42
3. de resultaten van de militaire hervormingen	48
4. De hervormingen van het Oostenrijkse leger tussen 1800 en 1813	52
1. de aard van de wel en niet doorgevoerde militaire hervormingen	54
2. de invloed van de maatschappelijke hervormingen hierop	58
3. de resultaten van de militaire hervormingen	62
5. Conclusie	67
1. het antwoord op de onderzoeksvraag	67
2. een kanttekening bij de analyse van Sperber	73
3. een kanttekening bij de resultaten van de militaire hervormingen	76
6. Literatuuroverzicht	80

Hoofdstuk Een - Inleiding

1.1. – verantwoording

In november 1757 wist Frederik de Grote, koning van Pruisen, met een leger van ruim 20.000 man bij het plaatsje Rossbach aan de weg naar Leipzig het tweemaal zo grote Franse leger van ruim 40.000 man verpletterend te verslaan. Met deze nederlaag kwam er een einde aan de Franse militaire hegemonie gedurende de achttiende eeuw in continentaal Europa, zoals die was begonnen onder Lodewijk XIV.¹

Een soortgelijke mijlpaal vormde de slag bij Leipzig in oktober 1813 waar Napoleon door een geallieerd leger onder bevel van Oostenrijk voor de eerste maal in een grote, beslissende veldslag werd verslagen. De slag bij Leipzig vormde het einde van de Franse militaire dominantie over Europa. Deze begon tijdens de Franse Revolutie in 1792 en bereikte onder leiding van Napoleon rond 1812 zijn hoogtepunt.

Een opvallend verschil tussen beide veldslagen was het aantal deelnemers: nog geen honderdduizend man in 1757 versus meer dan een miljoen soldaten in 1813. Dit laatste aantal zou pas tijdens de grote veldslagen van de Eerste Wereldoorlog worden geëvenaard.² In ruim vijftig jaar waren de continentale machten van Europa erin geslaagd om hun legermachten kwantitatief te vertienvoudigen. Minstens zo belangrijk, ze slaagden er ook in deze legers van kwalitatief adequate uitrusting, training, aansturing, tactiek en strategie te voorzien.

Deze ontwikkeling vond zijn oorsprong in de Franse Revolutie van 1789, die door veel historici als een waterscheiding in de geschiedenis wordt beschouwd, zoals er maar weinig voorkomen. Een voorbeeld van een historicus die deze mening is toegedaan is Jonathan Sperber. In zijn boek 'Revolutionary Europe 1780-1850' beschrijft en analyseert hij de revolutionaire veranderingen, die op politiek, sociaal en economisch terrein in Europa plaatsvonden in de periode tussen 1780 en 1850. Naar zijn mening vonden er gedurende deze periode fundamentele veranderingen plaats op het gebied van de maatschappelijke orde, politieke participatie, staatsmacht en de economie.

¹ Blanning, T.C.W., *The French Revolutionary Wars, 1787-1802* (London, Arnold, 1996) 2

² Sperber, J., *Revolutionary Europe, 1780-1850* (London, Routledge, 2000) 203

Vervolgens leidde interactie tussen deze vier veranderingen tot een periode van politiek-sociale instabiliteit waardoor dit tijdvak als revolutionair kan worden gekenschetst.

1.1.1. - fundamentele veranderingen

De verandering van de maatschappelijke orde betrof volgens Sperber het feit dat de standenmaatschappij na de Franse Revolutie definitief verdween en plaatsmaakte voor een maatschappij van 'property owners'. Dit leidde naar zijn mening tot een systeemwijziging waarbij niet meer een kleine minderheid van de bevolking (kerk en adel) de maatschappij regeerde over de hoofden van de rest van de bevolking (derde stand) heen, maar waarbij de hele bevolking nu in principe bij bestuur en inrichting van de maatschappij werd betrokken. Belangrijk kenmerk van deze nieuwe maatschappelijke orde was de juridische gelijkstelling van alle burgers van het land.

Met betrekking tot de politieke participatie beschouwt Sperber het ontstaan van een nieuwe 'civil society' als een fundamentele verandering. Hij betoogt dat de centrale overheid na de Franse Revolutie niet de samenleving invulde, maar alleen kaders schiep waarbinnen de nieuwe burgers (property owners) via de civil society hun politieke participatie organiseerden. Deze civil society kende volgens Sperber drie pijlers, te weten de pers, vrijwillige organisaties en openbare bijeenkomsten.

De derde fundamentele verandering volgens Sperber was de ontwikkeling van de centrale overheidsbureaucratie die tot een grote toename van de staatsmacht leidde. Deze verandering startte tijdens de Franse Revolutie en werd door Napoleon in Frankrijk en in grote delen van Europa geïnstitutionaliseerd. De invoering van onder andere een eenduidig rechtssysteem en centraal gezag inclusief de daarbij behorende handhaving, efficiëntere opzet en inning van de belastingen, een effectievere organisatie van conscriptie, de definitieve onteigening van kerk en adel en de revolutionaire veranderingen in organisatie en strategie van het leger leidden volgens Sperber tot een fundamentele groei in macht van de overheid. Een belangrijk kenmerk van deze verandering was dat de overheid zich niet op alle terreinen met de burger bemoeide, maar wel dieper ingreep op die gebieden waar ze actief optrad. Het werd steeds moeilijker voor burgers om zich aan bijvoorbeeld belastingheffing of conscriptie te onttrekken.

Op economisch terrein constateert Sperber dat de economie erin slaagde om een groeiende bevolking structureel van voldoende voedsel en inkomen te voorzien. Hierbij was wel sprake van een wankel evenwicht omdat de voedselproductie maar nipt de bevolkingsgroei kon bijhouden. Maar ondanks een regelmatige schaarste aan voedsel of lokaal zelfs hongersnood, stelt Sperber tegelijkertijd vast dat in de tweede helft van de achttiende eeuw de vicieuze cirkel van Malthus werd doorbroken: er vond geen catastrofale hongersnood meer plaats en daardoor verdubbelde de bevolking van Europa tussen 1750 en 1850.

Volgens Sperber werd deze structurele toename in voedsel en inkomen veroorzaakt door twee fundamentele ontwikkelingen. De eerste ontwikkeling betrof de verbetering dan wel vernieuwing van de bestaande methoden en technieken in landbouw en nijverheid.

Voorbeelden van verbeteringen waren specialisatie in de landbouw en groei van de proto-industrie en voorbeelden van vernieuwingen betroffen de verbouw van nieuwe gewassen als de aardappel en het gebruik van steenkool als brandstof in plaats van hout.

De andere ontwikkeling die de toename in voedsel en inkomen mogelijk maakte, betrof de groei en liberalisering van markten en marktrelaties. Emigratie naar Amerika vormde een belangrijk veiligheidsventiel om een catastrofale hongersnood te voorkomen wanneer het wankel evenwicht tussen groei van bevolking en voedsel toch verstoord dreigde te raken.

1.1.2. - *politiek-sociale instabiliteit*

De Franse Revolutie was de oorzaak dat deze fundamentele maatschappelijke veranderingen – met uitzondering van de economische – in gang werden gezet. De economische verandering startte rond 1750 en kende een langere tijdsduur. Nadat het Ancien Régime in Frankrijk door de Franse Revolutie was weggevaagd, leidde de interactie tussen de vier fundamentele veranderingen volgens Sperber tot een patroon van instabiliteit. Dit patroon kende meerdere cycli. Binnen iedere cyclus was er sprake van een revolutionaire poging om de politieke participatie te vergroten. Deze poging leidde iedere keer tot meer geweld, opstand of (burger)oorlog, waarna de revolutionaire poging met militaire macht werd onderdrukt en de cyclus werd afgesloten.

Sperber beschrijft als eerste cyclus van instabiliteit de periode vanaf de Franse Revolutie in 1789 tot de staatsgreep van Napoleon in 1799. Deze cyclus startte met het ontstaan van een vrije pers, politieke participatie van de bevolking in het parlement en de vorming van politieke clubs. Binnen het parlement ontstond een toenemende radicalisering die in de jaren 1793-1794 tot de Terreur leidde.

Na de Terreur begon een reactie, die werd doorgezet door het Directoire, dat onder andere het kiesrecht beperkte. Het Directoire kwam in 1799 ten val door de staatsgreep van Napoleon, die een autoritair regime vestigde.

Sperber betoogt dat Napoleon als eerste erin slaagde om stabiliteit in Frankrijk en de bezette buurlanden te brengen doordat hij een select aantal veranderingen van de Franse Revolutie institutionaliseerde. Hij “sloot de doos van Pandora die de revolutie had geopend”.³ Tegelijkertijd startte met Napoleon een cyclus van instabiliteit in de vorm van vrijwel continue oorlogvoering op Europese schaal.

De veranderingen die Napoleon institutionaliseerde waren zonder uitzondering veranderingen met betrekking tot het vergroten van de staatsmacht (bijvoorbeeld de vorming van centraal aangestuurde districten) en het faciliteren van de economie (bijvoorbeeld door nieuwe wetgeving binnen de ‘Code Commerce’). Hierdoor werd zijn macht vergroot. De revolutionaire veranderingen met betrekking tot parlement, pers en politiek werden door Napoleon grotendeels teruggedraaid ten gunste van zijn autoritaire bewind.

Sperber argumenteert dat de politiek-sociale instabiliteit in Europa bleef bestaan na de val van Napoleon. De veranderingen zoals geïnitieerd tijdens de Franse Revolutie en geïstitutionaliseerd door Napoleon waren zo fundamenteel dat ze niet meer konden worden teruggedraaid. Het verdwijnen van de standenmaatschappij had een vacuüm geschapen dat nog niet door de maatschappij van ‘property owners’ was ingevuld. Tegelijkertijd stelde de ontwikkeling van de staatsmacht, markten en civil society wel nieuwe eisen aan de maatschappij in het tijdperk na Napoleon. Hierdoor ontstond er een gat tussen wens en werkelijkheid.

Deze discrepantie leidde volgens Sperber in de decennia tussen 1815 en 1850 tot de continuering van de politiek-sociale instabiliteit. Er vonden drie golven van revoluties plaats in een grote delen van Europa. Dit betrof de opstanden na 1816, de revoluties van 1830 en de revoluties van 1848. Ieder van deze confrontaties betrof een strijd over de mate van politieke participatie tussen conservatieve krachten aan de ene zijde en liberale en/of radicale krachten aan de andere zijde.

³ Zamoyski, A., 1812. *Napoleons fatale veldtocht naar Moskou* (Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2005) 28

Volgens Sperber verdween deze instabiliteit pas in de tweede helft van de negentiende eeuw.

1.1.4. - twee opvallende facetten in de analyse van Sperber

Twee facetten van de door Sperber beschreven fundamentele veranderingen en politiek-sociale instabiliteit zijn opvallend. Ten eerste het feit dat in landen die zich met succes tegen het revolutionaire Frankrijk verzetten en niet door Napoleon werden bezet ook sprake was van soortgelijke veranderingen zoals in Frankrijk tijdens de revolutie. In landen waar Napoleon geen voet aan de grond kreeg ontwikkelden zich onder het Ancien Régime ook een krachtiger overheidsbureaucratie, een civil society en (een roep om) een maatschappij van property owners. De door de Franse Revolutie in gang gezette veranderingen waren zo fundamenteel dat ze op termijn in alle Europese landen op de een of andere wijze werden ingevoerd. Het verschil met Frankrijk was dat het Ancien Régime in deze landen de maatschappelijke veranderingen zodanig wist te beheersen dat ze niet tot de ondergang ervan leidden. Het tweede opvallende facet van de veranderingen betrof hun onderlinge wisselwerking. Het waren niet onafhankelijke, van elkaar geïsoleerde fenomenen maar ze versterkten elkaar in continue wisselwerking.

Een voorbeeld van deze twee facetten waren de revolutionaire veranderingen die tijdens de Franse Revolutie in de organisatie en strategie van het Franse leger werden doorgevoerd. Onder de verzamelnaam levée-en-masse onderging het bedrijfsleven een metamorfose die Napoleon consolideerde. Het betrof veranderingen waarbij de invloed van de maatschappelijke orde van property owners, de civil society, de overheidsbureaucratie en de economie samen de aard en het succes van de militaire hervormingen bepaalden. Dit militaire succes was zodanig dat Frankrijk gedurende twee decennia Europa wist te domineren.

Tegelijkertijd wisten de grote machten in Europa op den duur een afdoende antwoord op deze militaire hervormingen te formuleren waardoor Napoleon uiteindelijk werd verslagen, zonder dat het Ancien Régime in deze staten ten onder ging.

1.2. – het onderzoek van deze masterthese

Deze masterthese vergelijkt de aanpak en resultaten van de militaire hervormingen van respectievelijk het Pruisische en Oostenrijkse leger in de periode tussen 1800 en 1815 als case-studie van de maatschappelijke hervormingen die in beide landen naar aanleiding van de Franse Revolutie en het tijdperk van Napoleon werden doorgevoerd.

Deze masterthese onderzoekt hoe Pruisen op de Franse militaire uitdaging reageerde, welke militaire hervormingen precies werden doorgevoerd en welke resultaten deze hervormingen in de strijd tegen Napoleon opleverden. Daarbij wordt steeds onderzocht in hoeverre het proces van militaire hervorming in Pruisen gepaard ging met dezelfde maatschappelijke hervormingen zoals die ten grondslag lagen aan de Franse militaire hervormingen.

Daarna analyseert deze masterthese de militaire hervormingen, hun resultaten en de samenhang ervan met maatschappelijke veranderingen in Oostenrijk.

Pruisen en Oostenrijk waren naast Frankrijk de twee grote continentale machten in Europa. Pruisen ontwikkelde zich gedurende de regeerperiode van Frederik de Grote (1740-1786) tot één van de meest succesvolle militaire machten in Europa maar werd desondanks in 1806 in de slag bij Jena/Auerstädt vrijwel volledig door Napoleon vernietigd. De hervormingen die Pruisen naar aanleiding van de nederlaag van 1806 doorvoerde leidden ertoe dat het Pruisische leger in 1815 in de slag bij Waterloo een beslissende rol tegen Napoleon speelde. En minder dan 50 jaar na Waterloo zou Pruisen een van de belangrijkste, zo niet de belangrijkste militaire macht in Europa worden.

Oostenrijk was gedurende de periode 1792 tot 1815 – samen met Groot-Brittannië ter zee – de belangrijkste tegenstander van Napoleon. Ondanks grote nederlagen tegen Napoleon in 1797, 1800, 1805 en 1809, wist Oostenrijk na iedere nederlaag Napoleon opnieuw militair uit te dagen. Mede op basis van dit militaire vermogen voerde Oostenrijk in 1813 het opperbevel over de zegevierende geallieerde legers tijdens de slag bij Leipzig. Daarna regisseerde Oostenrijk in 1815 tijdens het Weens Congres het nieuwe conservatieve machtsevenwicht in Europa. Desondanks zou Oostenrijk minder dan 50 jaar na Waterloo op militair terrein zijn meerdere in Pruisen moeten erkennen.

Beide landen slaagden erin om een afdoende antwoord op de Franse militaire hervormingen te formuleren zonder dat het Ancien Régime werd weggevaagd, zoals in Frankrijk het geval was. Hoe slaagden beide landen hierin en wat was de rol van de maatschappelijke veranderingen daarin?

1.3. – historiografie

1.3.1. – de Franse opmars

Zoals beschreven in de vorige paragraaf, leidde de Franse Revolutie tot een langdurige instabiliteit, eerst in Frankrijk en later in een groot deel van Europa. Deze instabiliteit startte in Frankrijk direct na het uitbreken van de revolutie. De Franse politieke cultuur werd in de jaren 1789-1791 steeds intoleranter, steeds meer gebaseerd op abstracte ideeën en overtuigingen en steeds meer gericht op collectieve actie en eenheid.⁴

Deze politieke cultuur kwam ook tot uiting in de buitenlandse politiek. Een groep radicale parlementsleden onder leiding van Brissot was van mening dat een buitenlandse oorlog zowel de Franse binnenlandse onrust als financiële problemen zou oplossen. Ook zou Frankrijk zijn internationale positie herwinnen die met de nederlagen tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) verloren was gegaan.⁵ Tegelijk groeide de overtuiging bij meerdere Europese machten als Pruisen en Oostenrijk dat militair ingrijpen in Frankrijk noodzakelijk was om de revolutie neer te slaan en het Ancien Régime te herstellen.

Deze escalatie leidde in april 1792 en februari 1793 tot de oorlogsverklaring van het revolutionaire Frankrijk aan de leden van de zogenaamde Eerste Coalitie (1792-1797). Belangrijke machten binnen deze coalitie waren, naast Pruisen en Oostenrijk, Groot-Brittannië en Spanje. De belangrijkste militaire dreiging voor Frankrijk bestond uit de samenwerkende legers van Pruisen en Oostenrijk, die vanuit respectievelijk Koblenz en de Oostenrijkse Nederlanden naar Parijs optrokken.

Het revolutionaire Frankrijk stond voor de opgave om een militair antwoord te vinden op deze dreiging in een situatie waarin het Franse leger vanaf het begin van de revolutie steeds verder desintegreerde. Deze desintegratie werd veroorzaakt door het vertrek van veel adellijke officieren en de desertie van soldaten. Een voorbeeld hiervan is dat 60% van de officieren in juni 1791 niet alleen het Franse leger maar ook Frankrijk had verlaten.⁶

⁴ Blanning, 1996, 45

⁵ Blanning, 1996, 60

⁶ Blanning, 1996, 85

Met het oproepen van vrijwilligers vanaf de zomer van 1792 werd door het Franse parlement een belangrijke stap naar een revolutionair leger gezet. Deze oproepen leidden tot een eerste groep van 100.000 vrijwilligers.⁷ De oproep werd in februari 1793 gevolgd door het oproepen van 300.000 man en in juni 1793 door het besluit tot algemene mobilisatie (de levée-en-masse). Hierdoor wist Frankrijk een revolutionair leger op te richten en van uitrusting te voorzien. Deze algemene mobilisatie leidde tot een aanzienlijke uitbreiding van het leger. Het Franse revolutionaire leger kende in 1794 een omvang van naar schatting 700.000 man vergeleken met de circa 250.000 man van het leger tijdens het Ancien Régime.⁸

Dit leger wist niet alleen de binnenvallende legers van de Eerste Coalitie te verslaan maar ook omringende landen succesvol binnen te vallen. Hierdoor bezette Frankrijk de linkeroever van de Rijn en grote delen van Noord-Italië. Daarnaast richtte het Franse leger in Holland, Zwitserland en Italië zogenaamde zusterrepublieken op. Dit waren de-facto satellietstaten van Frankrijk. De Vrede van Basel (in 1795 met Pruisen) en de Vrede van Campo Formio (in 1797 met Oostenrijk) formaliseerde deze veroveringen. Napoleon consolideerde deze veroveringen tegenover de Tweede Coalitie (1798-1802) in de Vrede van Lunéville (in 1801 met Oostenrijk) en Vrede van Amiens (in 1802 met Groot-Brittannië).

Uit de vorige paragraaf bleek dat Napoleon een select aantal veranderingen die begonnen waren met de Franse Revolutie institutionaliseerde. Dit betrof zonder uitzondering veranderingen die het 'verdienvermogen' van Frankrijk en daarmee Napoleon vergrootten. Belangrijke onderdelen van deze veranderingen waren een sterk centraal bestuur, een uniform rechtssysteem, een doelmatig belastingsysteem en een van de staat afhankelijke kerk. Daarnaast consolideerde Napoleon de revolutionaire veranderingen binnen het leger. Met de algemene dienstplicht (waaronder ook inwoners uit de bezette landen vielen), een effectieve legerorganisatie, de promotie van talentvolle officieren (onafhankelijk van hun maatschappelijke status), de afschaffing van logistieke ballast en de invoering van een agressieve strategie bracht Napoleon vanaf 1803 een staand leger (de 'Grande Armée') van naar schatting 350.000 tot 600.000 soldaten op de been.⁹

⁷ Blanning, 1996, 85

⁸ Rothenberg, G.E., *The art of warfare in the age of Napoleon* (Bloomington, Indiana University Press, 1978) 95

⁹ Rothenberg, 1978, 128

Met dit leger wist Napoleon tot 1812 een groot aantal beslissende veldslagen te winnen en Europa militair te domineren. Belangrijke mijlpalen hierin waren zijn overwinningen op de legers van Oostenrijk en Rusland in 1805 (Ulm/Austerlitz), Pruisen in 1806 (Jena/Auerstädt), nogmaals Rusland in 1807 (Friedland) en nogmaals Oostenrijk in 1809 (Wagram).

De mislukte veldtocht naar Moskou in 1812 was het begin van de ondergang van Napoleon. Hij leed in 1813 bij Leipzig de eerste strategische nederlaag tegen een geallieerd leger dat bestond uit troepen van Oostenrijk, Rusland en Pruisen onder opperbevel van Oostenrijk. De geallieerde legers bezetten in 1814 Parijs, waarna Napoleon werd gedwongen zich op Elba terug te trekken. Een laatste poging van Napoleon om zijn macht te heroveren mislukte in 1815. Het Franse leger verloor bij Waterloo de veldslag van het Engels-Pruisische leger.

1.3.2. - de uitdaging voor Pruisen en Oostenrijk

Pruisen en Oostenrijk stonden vanaf de Franse oorlogsverklaring in 1792 tot de slag bij Leipzig in 1813 voor de uitdaging een antwoord te vinden op de revolutionaire Franse militaire veranderingen zonder gelijktijdige revolutionaire maatschappelijke omwenteling zoals in Frankrijk. Deze uitdaging werd bemoeilijkt door de nederlagen die beide landen tegen Napoleon leden. Voor Pruisen was niet de nederlaag tegen Napoleon in oktober 1806 de meest schokkende gebeurtenis, maar de ineenstorting van de gehele militaire infrastructuur. Na de nederlaag bij Jena/Auerstädt capituleerden bijna alle belangrijke legerkorpsen en vestingen zonder slag of stoot voor de Franse troepen. Napoleon ontnam Pruisen grote gebieden waardoor het landoppervlak en het aantal bewoners halveerde en de monarchie een satellietstaat van Frankrijk werd. Daarnaast werd Pruisen gedwongen tot het betalen van een oorlogsschatting, tot het reduceren van zijn leger en tot de verplichting Napoleon militair te ondersteunen bij de veldtocht naar Moskou.¹⁰

De militaire hervormingen in Pruisen na de nederlaag van 1806 leidden ertoe dat het leger niet alleen een belangrijke rol bij de nederlaag van Napoleon speelde, maar in de loop van de negentiende eeuw de belangrijkste militaire macht in continentaal Europa zou worden.

¹⁰ Rothenberg, 1978, 190
Blackbourn, D., *The long nineteenth century. A history of Germany, 1780-1918* (New York, Oxford University Press, 1998) 63

Pruisen leed alleen in 1806 een grote nederlaag. Oostenrijk kende over een periode van circa 20 jaar meerdere grote nederlagen, die ook tot gebiedsafstand, oorlogsheffingen en legerreducties leidden. De laatste grote nederlaag in 1809 noodzaakte Oostenrijk een bondgenoot van Napoleon te worden en net als Pruisen Napoleon militair te ondersteunen in de veldtocht naar Moskou.

Na iedere nederlaag wist Oostenrijk zijn legermacht – al dan niet heimelijk - weer op te bouwen. Dit gebeurde ook na de nederlaag van 1809 waardoor Oostenrijk in 1813 een leger van circa 500.000 man ter beschikking had. Dit leger vervulde een spilfunctie in de slag bij Leipzig en de daaropvolgende nederlaag van Napoleon.¹¹ Het zou ruim 100 jaar lang een cruciale rol spelen in het bijeenhouden van het Oostenrijkse rijk totdat dit in 1919 uiteenviel. Tegelijkertijd verloor het in de loop van de negentiende eeuw zijn militaire dominantie in centraal Europa aan Pruisen.

1.4. – de research question

De vergelijking tussen aanpak en resultaten van de hervormingen van respectievelijk het Pruisische en Oostenrijkse leger in de periode tussen 1800 en 1815 als case-studie van de maatschappelijke hervormingen die in beide landen naar aanleiding van de Franse Revolutie en het tijdperk van Napoleon werden doorgevoerd.

1.5. – de methode van onderzoek

Op basis van literatuurstudie zullen de volgende deelvragen worden onderzocht en beantwoord.

De eerste deelvraag betreft de veranderingen in de organisatie van en de oorlogvoering door het Franse leger zoals geïnitieerd tijdens de Franse Revolutie en vervolgens geïnstitutionaliseerd door Napoleon. Wat veranderde er precies in het krijgsbedrijf? De tweede deelvraag onderzoekt de invloed van de maatschappelijke veranderingen in Frankrijk op de militaire veranderingen. In hoeverre bepaalden de maatschappelijke veranderingen de militaire hervormingen? De derde deelvraag analyseert de resultaten van de Franse militaire hervormingen. Wat leverden ze in de praktijk op?

¹¹ Rothenburg, 1978, 173

In de vierde deelvraag onderzoekt deze masterthese welke militaire hervormingen er binnen Pruisen naar aanleiding van de nederlaag van 1806 plaatsvonden. Daarna wordt in de vijfde deelvraag onderzocht of er binnen Pruisen naar aanleiding van de Franse Revolutie ook maatschappelijke hervormingen plaatsvonden en wat de invloed ervan was op de Pruisische militaire hervormingen. Tot slot onderzoekt de zesde deelvraag de resultaten van de militaire hervormingen in Pruisen.

De deelvragen zeven, acht en negen analyseren voor Oostenrijk dezelfde vragen als de hierboven beschreven deelvragen vier, vijf en zes voor Pruisen. Deze vragen analyseren welke militaire hervormingen in Oostenrijk na de diverse militaire nederlagen werden doorgevoerd, wat de invloed was van eventuele maatschappelijke hervormingen binnen Oostenrijk op deze militaire hervormingen en wat tot slot de resultaten van deze militaire hervormingen waren.

Tot slot beantwoordt deelvraag tien de onderzoeksvraag en onderzoekt deelvraag elf of er aanvullende conclusies op basis van het onderzoek van deze masterthese getrokken kunnen worden.

Hoofdstuk Twee – De hervormingen van het Franse leger in de periode 1790 – 1813

De overwinnaar van de slag bij Rossbach in 1757, koning Frederik de Grote van Pruisen, had dit militaire succes te danken aan het feit dat hij de wijze van de achttiende-eeuwse oorlogvoering wist te optimaliseren. De oorlogvoering gedurende de achttiende eeuw was een product van de standenmaatschappij van deze eeuw. Het leger werd geleid door adellijke officieren die op basis van hun titel – en niet op basis van hun geschiktheid – deze posities bezetten. Soldaten werden – al dan niet gedwongen – gerekruteerd uit de laagste klassen van de samenleving en met brute discipline gedrild. Dit leidde tot een hoge desertie. Pruisische officieren probeerden daarom met hun manschappen bosrijke streken te vermijden omdat dit het verlies aan manschappen door desertie vergrootte.¹²

Productieve boeren en burgers bezaten het privilege van vrijstelling van dienst.

De verdere ontwikkeling van het vuurwapen en de superioriteit van massieve formaties infanterie over cavalerie leidde ertoe dat de infanterie het belangrijkste onderdeel van het leger was geworden. De onnauwkeurigheid van vuurwapens noopte echter tot een specifieke opstelling van het leger in brede linies van meerdere rijen soldaten in een open en vlak terrein. Hierdoor was de infanterie in staat letterlijk een ongerichte, maar daarom niet minder dodelijke kogelregen af te vuren. Deze opzet vergde een uitgebreide training en manoeuvre. Wanneer er aan de bovenbeschreven voorwaarden werd voldaan en het tot een dergelijke kogelregen kwam, dan waren de verliezen aan de andere zijde hoog.¹³

De uitrusting en verzorging van officieren, hun paarden en manschappen vergde een omvangrijke bagagetros, die terug kon vallen op strategisch gelegen magazijnen en forten. Zo kende het Franse leger dat in 1742 Praag belegerde, naast de benodigde soldaten en bijbehorende uitrusting, ook 2.525 huisbedienden en 400 soldaten als persoonlijke oppassers voor de officieren.¹⁴

Het achttiende-eeuwse leger kende door de privileges van de officieren, de hele uitrusting en de aanleg van magazijnen en forten hoge kosten. Hierdoor bleef het aantal manschappen dat werkelijk ten strijde trok, meestal beperkt tot minder dan 50.000.

¹² Black, J., *European warfare 1660-1870* (Londen, UCL Press, 1994) 136

¹³ Rothenberg, 1978, 12

¹⁴ Blanning, 1996, 15

De noodzaak van een geschikt open terrein, de ontplooiing van een effectieve verdedigingslinie en de aanwezigheid van een omvangrijke, logge bagagetros leidden tot een relatief statische wijze van oorlogvoering.¹⁵

Zo'n leger en wijze van oorlogvoering pasten goed bij de politiek van absolute vorsten in de achttiende eeuw, die hun macht en invloedssfeer met militaire middelen binnen de toenmalige Europese verhoudingen trachtten te vergroten. Het leger was primair een belangrijke bouwsteen voor de rol en positie van de monarch en niet zozeer voor de positie van de natie. De strijd betrof 'persoonlijke' doelen van de absolute vorsten en geen nationale doelen. Oorlogen waren daardoor beperkte oorlogen 'tussen vorsten', gebaseerd op een kosten-batenanalyse tussen de winst van de gewenste verovering versus de kosten en het risico van de noodzakelijke strijd. De militaire inspanning mocht de positie van de absolute vorst in het eigen en het vijandelijke land niet in gevaar brengen. De focus van de legers was erop gericht om op zo'n manier voordelen te velde te behalen dat de kans op een veldslag geminimaliseerd werd. Veel legers kenden een hoog percentage buitenlandse huurlingen zowel onder officieren als soldaten, omdat de strijd niet een landsbelang maar een dynastiek belang diende.¹⁶

Frederik de Grote wist de effectiviteit van zijn achttiende-eeuwse leger te optimaliseren. Belangrijke onderdelen van deze optimalisatie waren de verbetering van de kwaliteit van zijn officieren, de juiste mix van soldaten uit professionele huurlingen en toegewijde dienstplichtigen uit vaste regio's (kantons), de invoering van een strakke (kadaver)discipline, waardoor een maximale formatiesnelheid en vuurkracht werd bereikt, en tot slot de effectieve samenwerking van infanterie, cavalerie en artillerie. Zo ontwikkelde Pruisen zich tot een militaire grootmacht.¹⁷

¹⁵ Rothenberg, 1978, 14

¹⁶ Rothenberg, 1978, 11

Black, 1994, 213

¹⁷ Paret, P., *Yorck and the era of Prussian Reform 1807-1815* (Princeton, Princeton University Press, 1966) 13

Rothenberg, 1978, 16

Liepman Jr., J.M., *The Prussian Reform Movement: a case study in defense reform* (Monterrey, Naval Postgraduate School, 1989) 28

Blanning, 1996, 7

Best, G., *War and society in revolutionary Europe 1770-1870* (Gloucestershire, Sutton, 1998) 50

De Franse nederlagen tijdens de Zevenjarige Oorlog leidden tot hervormingen in het Franse leger die pas na het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789 een hoge vlucht namen. Deze werden uitgebreid met andere hervormingen en vanaf 1803 door Napoleon geperfectioneerd en geconsolideerd. Ze leidden ertoe dat het Franse leger het Pruisische leger in 1792 bij Valmy tot de terugtocht dwong om het in 1806 bij Jena/Auerstädt te vernietigen.

Dit hoofdstuk analyseert in de volgende paragraaf de hervormingen in het Franse leger. In de paragraaf daarna zal de invloed van de maatschappelijke veranderingen in Frankrijk op deze militaire hervormingen worden onderzocht. En in de slotparagraaf worden de resultaten van de militaire hervormingen in het Franse leger geanalyseerd.

2.1. - de Franse militaire hervormingen

De Franse militaire nederlagen, waaronder de nederlaag bij Rossbach, tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) leidden tot een aantal militaire hervormingsvoorstellen. Deze voorstellen betroffen onder andere de standaardisatie van de artillerie, waardoor deze met de infanterie kon worden gecombineerd, de introductie van een verbeterde musket, de opdeling van het leger in flexibele formaties, waardoor de snelheid van het leger naar en op het slagveld werd vergroot, en een opschoning van het officiersbestand. Daarnaast ontwikkelde zich een discussie over het gebruik van de kolonneformatie, het gebruik van 'lichte troepen', en de rol en positie van de soldaat in het leger. De discussie over rol en positie van de soldaat concentreerde zich op de vraag of deze laatste het beste zou vechten uit persoonlijke betrokkenheid en overtuiging of uit angst en vrees.¹⁸ Guibert, een van de Franse militaire hervormers, verwerkte de hierboven genoemde discussie in een hervormingsvoorstel waarin hij een fundamenteel andere opzet en strategie van het Franse leger voorstelde. Het leger diende gevormd te worden uit patriotten die uit overtuiging vochten, met een strategie gebaseerd op beweging en flexibiliteit, gevoed door het land van de tegenstander en met als belangrijkste instrument agressie en geweld.¹⁹

¹⁸ Rothenberg, 1978, 22

Blanning, 1996, 17

Best, 1998, 51

¹⁹ Best, 1998, 57

Hoewel een aantal hervormingen zoals de standaardisatie van de artillerie wel in gang werd gezet, bleven de meeste hervormingen hangen in het 'web van privileges' van de Franse standenmaatschappij.²⁰

De Franse Revolutie van 1789 vernietigde de standenmaatschappij en daarmee het woud van privileges zonder dat daar direct een alternatief voor in de plaats kwam. Een van de gevolgen van de daardoor ontstane chaos was de gestage desintegratie van het voormalige koninklijke Franse leger. Deze desintegratie werd veroorzaakt door zowel het vertrek van veel adellijke officieren als de desertie van veel soldaten. Aan het eind van 1790 was meer dan een derde van alle eenheden van het Franse beroepsleger verzwakt door de een of andere vorm van wanorde.²¹ Gezien de dreiging van desintegratie van het Franse leger, de vrees voor een door het beroepsleger gesteunde contrarevolutie, de angst voor interne opstanden en het gevaar van Pruisen, Oostenrijk en andere Europese staten voor het revolutionaire Frankrijk, nam de Assemblée in februari 1790 de regie van het leger op zich.²² Hiermee startten de militaire hervormingen die uiteindelijk tot een nieuw, revolutionair Frans leger zouden leiden. De hervormingen betroffen op hoofdlijnen drie categorieën. De eerste categorie hervormingen betrof het formeren van een nieuw revolutionair leger als opvolger van het koninklijke leger. De tweede categorie hervormingen betrof het implementeren van een strategie door het nieuwe leger. De derde categorie hervormingen had betrekking op het aanpassen van de operationele aspecten om met dit leger op het slagveld succes te hebben.

2.1.1 - het formeren van een nieuw leger

Voor het uitbreken van de revolutie waren in de 'Cahiers des doléances' een aantal militaire hervormingsmaatregelen aan de leden van de Staten Generaal voorgesteld. Er werd daarin onder andere gepleit voor afschaffing van de strikte discipline en het monopolie van de adel op officiersposities. De Assemblée nam in het voorjaar van 1790 wetgeving aan waarin onder andere lijfstraffen werden verboden, de militaire rechtspraak ten gunste van de soldaten werd aangepast, de soldij en verzorging van soldaten werden verbeterd en officieren voortaan zouden worden geselecteerd op basis van geschiktheid.

²⁰ Rothenberg, 1978, 29

Blanning, 1996, 19

²¹ Blanning, 1996, 84

²² Bertaud, J.P., *The army of the French Revolution* (Princeton, Princeton University Press, 1988) 45

Deze laatste maatregel gaf een groot aantal lagere officieren de kans om de opengevallen officiersposten na het vertrek van adellijke officieren over te nemen. Met betrekking tot de rekrutering besloot de Assemblée tot een compromis: iedere burger kende wel de burgerplicht tot militaire dienst maar er werd geen conscriptie ingevoerd.²³

In plaats daarvan riep de Assemblée in de zomer van 1791 vrijwilligers op om samen met het beroepsleger de grenzen van het land te beschermen. Deze oproep herhaalde de Assemblée in 1792 en leidde tot de aanwas van ruim 100.000 vrijwilligers. Hoewel het oproepen van vrijwilligers geen structurele hervorming was, wist de combinatie van soldaten van het voormalige koninklijke leger en de vrijwilligers het Pruisische invasieleger in september 1792 bij Valmy tot staan te brengen en tot een terugtocht te dwingen. Deze zege werd gevolgd door succesvolle invasies in de Oostenrijkse Nederlanden, het Duitse Rijk en Noord-Italië. In het voorjaar van 1793 zag het revolutionaire Frankrijk zich geplaagd tegenover een vijandige coalitie die uit een groot aantal Europese landen, waaronder Oostenrijk, Pruisen, Groot-Brittannië, en Spanje, bestond. In termen van bevolking werd het revolutionaire Frankrijk door een twee tot drie maal zo sterke tegenstander bedreigd.²⁴ De Assemblée worstelde tegelijkertijd met de uitdaging de afname van het aantal soldaten door het verdwijnen van de vrijwilligers op te vangen, het leger van beroepssoldaten en vrijwilligers te integreren, en de controle over het leger waarin de meerderheid van de hoge officiersposten nog door edelen werd bezet, te vergroten²⁵

De Assemblée viel in februari 1793 terug op de eerder beproefde maatregel, namelijk het oproepen van ditmaal 300.000 vrijwilligers om de eerste van deze uitdagingen het hoofd te bieden. Hoewel deze oproep geen officiële conscriptie was, werd er wel een aantal verplichtingen aan de lokale autoriteiten gesteld om dit aantal vrijwilligers te halen.

De oproep had ditmaal een geringe respons en leverde slechts de helft van het benodigde aantal vrijwilligers op. Tegelijkertijd leidde de oproep ook tot een opstand in de Vendée.²⁶

²³ Best, 1998, 69

Bertaud, 1988, 44

²⁴ Blanning, 1996, 95

²⁵ Bertaud, 1988, 82

²⁶ Best, 1998, 86

Zware nederlagen tegen de buitenlandse tegenstanders in combinatie met contrarevolutionaire en federalistische opstanden op het platteland en in belangrijke steden leidden ertoe dat het revolutionaire Frankrijk in het voorjaar van 1793 in zijn voortbestaan werd bedreigd. Om deze bedreiging het hoofd te bieden riep de Conventie in april 1793 het Comité van Publieke Veiligheid in het leven, dat een Militair Cabinet installeerde. Het Comité werd in juli 1793 van samenstelling veranderd en verwierf dictatoriale macht. Vanaf december 1793 rapporteerden alle Franse ministeries en andere instituties waaronder het leger aan het Comité.²⁷ Onder leiding van dit Comité werd heel Frankrijk gemobiliseerd om het militaire tij te keren. Het comité besloot tot ingrijpen in de economie, het buitensluiten van adellijke officieren en het samenvoegen van beroepssoldaten en vrijwilligers. Tegelijkertijd besloot het tot een sterke centrale aansturing van het leger waarin geen ruimte meer was voor directe democratie, zoals geëist door de radicale Jakobijnen en Sans-culottes.²⁸

In augustus 1793 stemde de Conventie in met de levée-en-masse, waardoor alle ongehuwde mannen en weduwnaars zonder kinderen in de leeftijd tussen 18 en 25 jaar verplicht werden tot militaire dienst 'zolang de oorlog duurde'. De levée betrof niet alleen de oproep van weerbare mannen voor het leger, maar deed een beroep op de hele Franse bevolking om bij te dragen aan de Franse oorlogsinspanning teneinde de vijand te verslaan. De uitvoering van de levée werd bij de lokale autoriteiten gelegd, die naast de centrale autoriteiten maatregelen namen om de weerstand tegen de conscriptie weg te nemen.²⁹

De levée leverde circa 300.000 soldaten op waardoor Frankrijk zijn leger tot naar schatting 500.000 man wist uit te breiden.³⁰ Dit aantal zou in de loop van 1794 groeien naar 700.000 tot 800.000 man.³¹ Ter vergelijking: het koninklijke Franse leger, inclusief militie, kende bij het begin van de Franse Revolutie een omvang van naar schatting 180.000 tot 250.000 man.³²

²⁷ Bertaud, 1988, 157

²⁸ Bertaud, 1988, 97

²⁹ Bertaud, 117

³⁰ Blanning, 1996, 109

Bertaud, 1989, 130

³¹ Rothenberg, 1978, 101

Blanning, 1996, 121

Bertaud, 1988, 243

Best, 1998, 87

³² Rothenberg, 1978, 95

Bertaud, 1988, 15

Dit revolutionaire leger kende de eerste jaren een groot gebrek aan wapens en andere uitrusting. Binnen het Comité van Publieke Veiligheid wist Prieur de la Cote d'Or door het inschakelen van de bevolking en het nationaliseren van de wapenproductie de productie van wapens en uitrusting te verveelvoudigen. Daarnaast werden op grote schaal civiele kleding en andere uitrusting door het leger gevorderd. Desondanks bleef het revolutionaire leger kampen met materiële tekorten en zelfs honger, die door plundering werden opgelost.³³ Het resultaat van alle maatregelen was dat Frankrijk eind 1794 een nieuw, revolutionair leger kende. Dit leger was gebaseerd op gelijke rechten en plichten voor manschappen en officieren, samengesteld uit alle klassen maar merendeels uit arme inwoners met een minimaal inkomen en gebaseerd op gelijke mogelijkheden voor allen. Deze gelijkheid kwam tot uiting in de afwezigheid van privileges, de kansen op bevordering voor soldaten met talent en de rechten voor achterblijvende families of terugkerende militairen. Tegelijkertijd hadden de beroepssoldaten en (onder)officieren uit het voormalig koninklijke leger van voor 1789 de kans om de nederlaag tegen Pruisen te wreken en hun positie te verbeteren.³⁴ Na het succesvol formeren van een nieuw leger, was de volgende uitdaging dit leger een juiste strategie op te leggen en te laten uitvoeren.

2.1.2. - de strategie van het nieuwe leger

Binnen het Comité van Publieke Veiligheid was Carnot voor de strategie verantwoordelijk. Hierdoor werden politieke en militaire aansturing effectief gecombineerd: een eenmaal genomen politiek besluit kon direct ten uitvoer worden gebracht.

Carnot legde in februari 1794 het Franse leger de strategie van 'focus tot vernietiging' op: concentratie van alle beschikbare mensen en middelen op één gebied of één leger in plaats van verdeling van het leger in een veelheid van kleinere, separate – en daarmee kwetsbaardere – eenheden. Dit leger werd geacht met zijn numerieke overmacht vijandelijke legers te vernietigen – ongeacht de eigen verliezen -, waarna de focus naar een volgende tegenstander kon worden verlegd. De kernwoorden van het Franse leger werden 'snelheid' en 'massa'.³⁵

³³ Bertaud, 1988, 242

³⁴ Bertaud, 1988, 266

³⁵ Bertaud, 1988, 231

Om deze strategie bij officieren en manschappen af te dwingen maakte Carnot gebruik van politieke commissarissen in het leger. Deze functionarissen waren in 1791 door de toenmalige Assemblée gecreëerd om de loyaliteit van de officieren te kunnen controleren. Deze functionarissen kregen nu de taak om een brug te slaan tussen het revolutionaire elan van de focus tot vernietiging en de noodzakelijke disciplinering van soldaten en officieren. Behalve het motiveren van soldaten was een belangrijk doel van de politieke commissarissen het - vaak letterlijk door middel van een publieke executie - verwijderen van onbekwame officieren en het benoemen van nieuwe officieren. Carnot en het Comité voor Publieke Veiligheid vervingen een groot aantal generaals: voor een generaal was tijdens de Terreur de kans om te sterven op het slagveld kleiner dan te sterven onder de guillotine.³⁶

Naast politieke commissarissen speelden ook leden van de Conventie en magistraten een belangrijke rol in het 'opvoeden' van de soldaten en officieren tot zelfbewuste patriotten.³⁷ Het elan van officieren en manschappen, dat voortkwam uit oprechte motivatie of angst voor de dreigende guillotine, was een belangrijke oorzaak van het succes van de Franse strategie. Tegelijkertijd schiep de snelle groei van het leger in combinatie met het grote verloop van officieren ook ruimte voor nieuw militair talent om deze strategie succesvol uit te voeren. Dit blijkt uit het feit dat veel jonge, revolutionaire officieren hoge posities in het leger van Napoleon zouden bekleden – met als belangrijkste voorbeeld Napoleon zelf.³⁸

2.1.3. - de militair-operationele hervormingen

De derde categorie hervormingen zorgde ervoor dat de strategie op het slagveld tot succes leidde. Allereerst wist het leger de stroom aan vrijwilligers en rekruten goed met de beroepssoldaten te vermengen. Een voorbeeld hiervan was de 'amalgame', waarbij nieuwe bataljons werden opgericht samengesteld uit 40 vrijwilligers en 20 reguliere soldaten. Op deze wijze ontstond een betere balans tussen militaire ervaring en nieuw elan.³⁹ Deze bataljons kregen vaak nieuwe, jonge officieren, die op basis van prestaties (en niet afkomst) werden benoemd én be- en waar nodig veroordeeld.

³⁶ Blanning, 1996, 126

³⁷ Bertaud, 1988, 192

³⁸ Rothenberg, 1978, 112

³⁹ Blanning, 1996, 122

Om de strategie van focus tot vernietiging door een legermacht met grote aantallen jonge, niet-getrainde maar patriottische soldaten mogelijk te maken, gaf het reglement van het Franse revolutionaire leger een grote flexibiliteit aan de bevelhebber om zijn aanval te laten bepalen door de omstandigheden waarin zijn leger zich bevond. Dit betekende dat het Franse leger vaak afweek van de complexe achttiende-eeuwse linieopstelling en koos voor de simpelere opstelling van smalle, diepe kolonnes. Een leger verdeeld in (meerdere) kolonnes kon sneller marcheren, kon beter heuvelland doorkruisen, kon flexibeler optreden dan een lange linie soldaten drie rijen dik. Maar als allerbelangrijkste, kolonnes konden met een numerieke overmacht effectiever als 'stormram' vijandelijke legers vernietigen. Daarnaast gaf de beschikbaarheid van grote aantallen relatief onervaren maar gemotiveerde soldaten en jonge officieren het revolutionaire leger ook de mogelijkheid om optimaal van 'lichte infanterie' gebruik te maken. Voor en tijdens een veldslag zwermden deze soldaten alleen of in kleine aantallen letterlijk uit om het vijandelijke leger te observeren, te verwarren en te verzwakken om uiteindelijk samen met de reguliere infanterie in linie- of kolonneformatie de genadestoot te geven. Hier werden de training en de instructies van het Franse leger specifiek voor aangepast.⁴⁰

Cruciaal voor het succes van de Franse troepen was het gebruik van het oordeelsvermogen 'on the spot' van de soldaten en hun officieren, waarbij ruimte was voor improvisatie en eigen initiatief. Het revolutionaire Franse leger had hierdoor de mogelijkheid om sneller en effectiever te opereren dan zijn tegenstanders.⁴¹

Deze drie categorieën van militaire hervormingen leidden in 1794 na aanvankelijke Franse nederlagen (en vervanging van bevelhebbers) tegen de landen van de Eerste Coalitie (1792-1797) tot de definitieve verovering van de Oostenrijkse Nederlanden, Holland, de linkeroever van de Rijn en grote delen van Noord-Italië. De oorlog tegen de landen van de Tweede Coalitie (1798-1802) zou een gelijk patroon laten zien: na aanvankelijke nederlagen in Italië en het Duitse Rijk zou het revolutionaire Frankrijk onder Napoleon de veroveringen tegen de Eerste Coalitie (1792-1797) consolideren.

⁴⁰ Paret, 1966, 65
Bertaud, 1988, 234
Blanning, 1996, 123
⁴¹ Paret, 1966, 70

2.1.4. - de consolidering van de militaire hervormingen

Hetzelfde was het geval met de militaire hervormingen die waren ingevoerd tijdens het schrikbewind. Napoleon consolideerde het conscriptiesysteem in Frankrijk en introduceerde het succesvol in de door Frankrijk bezette landen. Behalve wapens kregen soldaten alleen voor noodgevallen een minimale hoeveelheid proviand mee: in principe moesten de soldaten van het land leven waar ze doorheen trokken. Hiermee consolideerde Napoleon de hoge mars-snelheid van het leger.⁴² Gelijktijdig breidde hij het systeem van gedwongen militaire bevoorrading dan wel inkwartiering op grote schaal uit en voegde hier oorlogsheffingen en plundering van kunstschaten aan toe.

Napoleon continueerde ook de strategie van een centrale politiek-militaire leiding die het vijandelijke leger met een grote numerieke overmacht wilde vernietigen. Een reeks getalenteerde officieren die hun kans hadden gekregen en zonder uitzondering grote fysieke moed hadden getoond tijdens de oorlogen met de Eerste en Tweede Coalitie werden door Napoleon bevorderd. De na de revolutie afgeschafte titel van maarschalk werd daartoe weer ingevoerd.⁴³

Militair-operationeel werd Napoleons leger, de 'Grande Armée', verdeeld in zeven korpsen om een snelle en flexibele opmars mogelijk te maken. Ieder korps was in staat om een grotere legermacht in ieder geval te weerstaan totdat versterkingen arriveerden. Gezien het belang van een goede coördinatie tussen al deze eenheden, werd er veel nadruk op de ontwikkeling van een bekwame staf gelegd. Rekruten werden 'on the job' getraind, wat heel goed mogelijk was gezien het gemiddelde aantal dagen van 50 tot 60 dat de rekrut onderweg was voordat er een veldslag plaatsvond.

Promotie vond ook onder Napoleon plaats op basis van prestatie – liefst uit de eigen gelederen van een korps om de sociale relatie tussen officier en manschappen verder te verstevigen. Napoleon zelf besteedde veel tijd aan het motiveren van zijn troepen waarvoor speciale onderscheidingen werden ingesteld.⁴⁴

⁴² Liepman, 1989, 39

⁴³ Rothenberg, 1978, 131

⁴⁴ Zamoyski, 2005, 98

Tot slot verbeterde Napoleon de toepassing van zowel het gebruik van lichte troepen als de toepassing van de linie- en kolonneformatie.⁴⁵

Alvorens in de laatste paragraaf de resultaten van de hervormingen te analyseren, zal in de volgende paragraaf de invloed van de maatschappelijke veranderingen op de militaire hervormingen worden onderzocht.

2.2. - de invloed van de maatschappelijke hervormingen

Zoals uiteengezet in het vorige hoofdstuk betreft het onderzoek van deze masterthese de militaire hervormingen als case-studie van de maatschappelijke hervormingen die tijdens de Franse Revolutie en Napoleon plaatsvonden. Waren de militaire hervormingen een weerspiegeling van de maatschappelijke veranderingen? Waren deze laatste werkelijk zo fundamenteel als Sperber veronderstelt? Of was er eerder sprake van een geleidelijke ontwikkeling die al voor de Franse Revolutie in gang was gezet? Met betrekking tot de drie categorieën van de Franse militaire hervormingen kan gesteld worden, dat ze het gevolg waren van de Frans Revolutie en voor een belangrijk deel voortkwamen uit de maatschappelijke veranderingen zoals geanalyseerd door Sperber. De door Sperber gesignaleerde veranderingen in respectievelijk de maatschappelijke orde, de politieke participatie, de inrichting en macht van de overheid en tot slot de economie, waren voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de opzet van de Franse militaire hervormingen.

2.2.1. - de invloed van veranderingen in de maatschappelijke orde en politieke participatie

De maatschappelijke orde in Frankrijk veranderde tijdens de zomer van 1789 fundamenteel van karakter. In augustus 1789 besloot de Assemblée tot het opheffen van de standen en tot het aannemen van de Verklaring van de rechten van de mens en burger.⁴⁶ Dit betekende dat de voormalige door de adel gedomineerde standenmaatschappij veranderde in een nationale staat. Van deze staat maakten alle burgers onderdeel uit en op deze staat hadden alle belastingbetalende burgers invloed. Tot de revolutie beheerste een fractie van de adellijke bovenlaag het politieke, maatschappelijke en culturele leven. Nu maakten alle inwoners van Frankrijk met dezelfde wettelijke rechten, onafhankelijk van geboorte, deel uit van de natie.⁴⁷

⁴⁵ Black, 1994,183

⁴⁶ Sperber, 2000, 68

⁴⁷ Sperber, 2000, 65

De politieke participatie van de burgers werd sterk gestimuleerd door het ontstaan van een vrije pers en van politieke clubs waarin de diverse meningen en standpunten zich konden uitkristalliseren.⁴⁸

De verandering van de maatschappelijke orde en het ontstaan van de politieke participatie hadden grote invloed op de aard van het revolutionaire leger. In tegenstelling tot het koninklijke beroepsleger als machtsmiddel van de absolute vorst verscheen nu een nationaal leger dat de belangen van de natie – en dus de belangen van de burgers van deze natie – diende. Dit nationale leger was een integraal onderdeel van de nieuwe Franse maatschappij die gebaseerd was op de Verklaring van de rechten van de mens en burger.

De Assemblée als vertegenwoordiger van de burgers van de natie nam daarom de regie van het leger op zich. Een van de eerste besluiten van de Assemblée betrof wetgeving om de nieuwe maatschappelijke orde ook in het leger in te voeren. Daarbij legde ze vast dat burgers de plicht kenden om het land te verdedigen. Tegelijkertijd werd de status van de soldaat verhoogd. Hij werd een 'citoyen' met de daarbij behorende rechten. Zo verdween het gebruik om openbaren parken te verbieden voor "...dogs, prostitutes and soldiers...".⁴⁹

De Assemblée – en daarna de Legislative, de Conventie en het Directoire - incorporeerde stapsgewijs steeds grotere delen van de bevolking in het nationale leger. De respons op de oproep voor vrijwilligers in respectievelijk 1791 en 1792 toonde aan dat steeds meer burgers zich betrokken voelden bij de verdediging van de natie. De eerste pogingen om de vrijwilligers van 1791 samen te voegen met de soldaten van het beroepsleger leidden tot een nationaal ethos in het leger.⁵⁰ Opvallend verschil tussen de vrijwilligers van 1791 en 1792 was dat de laatsten jonger, van lagere sociale komaf en minder opgeleid waren, dan de eersten. De oproep van de Assemblée in 1792 appelleerde aan nationale sentimenten van bredere lagen van de bevolking dan in 1791.⁵¹ Met de vrijwilligers uit 1792 ontstond het eerste massaleger dat gericht was op offensieve actie.⁵²

⁴⁸ Sperber, 2000, 72

⁴⁹ Blaning, 1996, 84

⁵⁰ Bertaud, 1988, 63

⁵¹ Bertaud, 1988, 70

⁵² Bertaud, 1988, 73

De levée-en-masse van 1793 deed met succes een beroep op het nationale ethos van alle burgers van Frankrijk. De levée resulteerde in een nationaal leger waarin mannen uit alle delen van Frankrijk gezamenlijk voor de natie streden. Motivatie om het land te dienen speelde naast dwang een belangrijke rol. Een groot aantal maatregelen was erop gericht om de rekruten over te halen. Voorbeelden hiervan waren proclamaties en feestelijke bijeenkomsten op lokaal niveau en wetgeving voor financiële compensatie aan achterblijvende familie op landelijk niveau. De verandering van de maatschappelijke orde en de ontwikkeling van de politieke participatie stelden het revolutionaire Frankrijk in staat om alle hulpbronnen van het land succesvol aan te boren. Of zoals Black het formuleerde: “..The revolutionary ethos and purposes of the French army in the 1790s transformed the political context of military activity, freeing greater resources for warfare..”.⁵³

De verandering van de maatschappelijke orde en het ontstaan van politieke participatie veroorzaakten ook een fundamentele verandering in de strategie van het nationale leger. Het nieuwe leger vocht niet meer voor de dynastie maar voor de natie, “la Patrie”, en daarmee ook voor het belang van de burgers die als soldaat dienden. En de natie verkeerde door de dreiging van buitenlandse legers in gevaar. Dit gevaar kon alleen worden afgewend door de vijandelijke legers te vernietigen en de maatschappelijke orde van de vijanden te veranderen door hun land te bezetten.⁵⁴ De algehele mobilisatie van de natie verschafte het Franse revolutionaire leger de superioriteit aan mankracht en uitrusting om de vijandelijke legers te vernietigen.

De mobilisatie versterkte tevens het nationaal, republikeins ethos. De vrijwilligers van 1791 werden al op lokaal niveau door de Jakobijnen clubs en op landelijk niveau door het ministerie van defensie, op allerlei manieren geïndoctrineerd met de revolutionaire idealen.⁵⁵ Deze activiteiten werden na de invoering van de levée met de opkomst van grote aantallen soldaten geïntensiveerd. Een voorbeeld hiervan is het verspreiden van revolutionaire perspublicaties onder soldaten.⁵⁶

⁵³ Black, 1994, 236

⁵⁴ Bertaud, 1988, 119

⁵⁵ Bertaud, 1988, 133

⁵⁶ Bertaud, 1988, 216

De verandering van de maatschappelijke orde en het ontstaan van politieke participatie veroorzaakten tot slot een fundamentele verandering in de operationele aspecten van het leger. Het Franse leger was niet langer een machine waar de soldaat een willoos radertje in vormde, maar een flexibele eenheid waarin soldaten en officieren als zelfbewuste patriotten vochten. De inrichting, training en discipline van het leger werden vanaf de eerste besluiten van de Assemblée in 1791 hierop aangepast. Officieren werden op basis van geschiktheid geselecteerd. Zij kwamen vaak voort uit de rangen van soldaten of onderofficieren. De training was er ook op gericht om de soldaat moreel te verheffen.⁵⁷

Door gebruik te maken van het talent en oordeelsvermogen van zowel officieren als soldaten was het Franse leger in staat voordeel te trekken van zijn snelheid en zijn omvang. Dit vormde de basis van de nieuwe tactiek waarbij flankbewegingen konden worden gecombineerd met massale aanvallen op een punt.⁵⁸

2.2.2. - de invloed van de veranderingen in de inrichting en macht van de overheid

De derde fundamentele verandering die aan de Franse militaire hervormingen ten grondslag lag betrof de gewijzigde inrichting en macht van de overheid. De Assemblée besloot in de jaren 1789-1791 tot het herinrichten van Frankrijk in uniforme administratieve districten. Deze departementen kenden zelfbestuur maar stonden onder de centrale regering in Parijs. Alle wettelijke beperkingen op de doorvoering van het centraal gezag verdwenen.⁵⁹ Deze veranderingen gaven de Assemblée en later de Conventie en het Comité van Publieke Veiligheid de machtsinstrumenten om vrijwilligers en dienstplichtigen uit heel Frankrijk te werven. Bovendien maakten zij de nationalisatie van de wapenproductie en overschakeling op een oorlogseconomie in de jaren 1793 en 1794 mogelijk.

Ook voor het doorvoeren van de nieuwe strategie was de bureaucratische macht onontbeerlijk. Alleen door deze macht kon het Comité de strategie met harde hand in het leger doorvoeren en het leger op deze strategie inrichten. De militaire macht was ondergeschikt aan de politieke macht.

⁵⁷ Bertaud, 1988, 198

⁵⁸ Bertaud, 1988, 231

⁵⁹ Sperber, 2000, 74

Tot slot was de bureaucratische macht onontbeerlijk voor het doorvoeren van de militair-operationele veranderingen in het leger. Zo lag aan de succesvolle samenvoeging van beroepssoldaten en vrijwilligers door middel van de amalgame een grote administratieve inspanning ten grondslag.⁶⁰

Onder Napoleon werden de bureaucratische veranderingen binnen Frankrijk uitgebreid en geconsolideerd en in de bezette landen geïntroduceerd. Nadat het Directoire in 1798 de conscriptie had ingevoerd, werd deze door Napoleon geperfectioneerd.

De bureaucratische macht maakte het ook mogelijk om tijdens het bewind van Napoleon alle energie in Frankrijk op de oorlogsinspanning te richten.⁶¹ Hetzelfde gebeurde in het kielzog van de Franse legers in de bezette gebieden. Tegelijkertijd konden de kosten van de Franse oorlogvoering grotendeels op de bezette landen worden afgewenteld.

Dwang bleef een belangrijk, zo niet het belangrijkste middel voor het leger om rekruten te werven en desertie van soldaten tegen te gaan. De levée van augustus 1793 werd in Parijs en de steden en dorpen in de grensstreken enthousiast ontvangen maar wekte op het platteland weerstand op die in een aantal gevallen zelfs in opstanden resulteerde.⁶²

Deze weerstand zou tot het einde van het bewind van Napoleon blijven bestaan waarbij honderdduizenden Fransen – en niet-Fransen in de bezette gebieden - zich aan de dienstplicht onttrokken.⁶³ Desertie zorgde voor grote aantallen soldaten die het leger verlieten. Na een vermindering van de desertie van 8% in 1793 tot 4% in 1794, nam zij met ingang van 1795 weer toe.⁶⁴ Hierdoor verminderde tussen 1794 en 1797 de omvang van het Franse leger van ruim 730.000 man naar ruim 380.000 man – de sterkte ten tijd van Valmy.⁶⁵ Desertie bleef ook gedurende het bewind van Napoleon een groot probleem voor het Franse leger.

⁶⁰ Bertaud, 1988, 167

⁶¹ Black, 1994, 183

⁶² Bertaud, 1988, 111

⁶³ Best, 1982, 116

Bekker, D. de, *Equality of Sacrifice Conscriptio and modern citizenship in France (1618-1914)* (University of Utrecht, unpublished paper, 2015) 8

⁶⁴ Bertaud, 1988, 259

⁶⁵ Bertaud, 1988, 272

Dat de Franse legers ondanks de weerstand tegen conscriptie en ondanks de desertie grotendeels op peil bleven, was voor een belangrijk deel het gevolg van de toegenomen effectiviteit van de staatsmacht om rekruten te werven en vervolgens in dienst te houden.⁶⁶

2.2.4. - de invloed van de veranderingen in de economie

De vierde fundamentele verandering zoals door Sperber geanalyseerd, betrof de verandering in de economie gedurende de periode 1750-1850. In deze periode verdubbelde de bevolking van Europa terwijl de bevolking van Frankrijk groeide van 21,7 miljoen in 1750 via 27 miljoen in 1800 naar 35,8 miljoen inwoners in 1850.⁶⁷ Deze verdubbeling werd veroorzaakt door de groei van de voedselproductie in combinatie met de groei van markten en marktrelaties. De bevolkingsgroei vergemakkelijkte de Franse militaire hervormingen. Zij leidde tot een overvloed aan beschikbare manschappen voor het leger – soldaten waren geen schaars goed meer. Naar schatting 750.000 Fransen vonden de dood in de jaren 1800-1815 tijdens de veldtochten van Napoleon zonder dat dit de rekrutering van nieuwe militairen wezenlijk beperkte.⁶⁸

De groei van voedsel en markt(relaties) maakte het ook gemakkelijk voor de Franse legers in eigen land en daarbuiten te leven van het land dat ze bezetten. Waar dit niet mogelijk was, kon het Franse leger niet optimaal gebruik maken van zijn snelheid en omvang. Voorbeelden hiervan zijn de mislukte veldtocht in het Duitse Rijk van 1796 en de mislukte veldtocht naar Moskou in 1812.

2.3. – de resultaten van de Franse militaire hervormingen

Voor de beoordeling van de resultaten van de militaire hervormingen kiest deze masterthese drie invalshoeken. De resultaten worden vergeleken met de doelstellingen van de hervormers, met de doelstelling van het staatshoofd en met de prestaties van het hervormde leger op het slagveld. Voor de Franse militaire hervormingen betekent dit dat de resultaten worden vergeleken met de doelstellingen van de revolutionaire hervormers, met de doelstellingen van Napoleon en met de prestaties van het Franse leger op het slagveld.

⁶⁶ De Bekker, 2015, 10

⁶⁷ Sperber, 2000, 211

⁶⁸ Best, 1982, 114

2.3.1.- de resultaten van de hervormers

De revolutionaire hervormers slaagden erin om een nationaal leger op te richten dat op alle Franse hulpbronnen rustte. Hierdoor kende Frankrijk in 1792 een leger van circa 380.000 man dat in 1794 groeide naar circa 700.000 tot 800.000 man en in 1797 weer tot circa 380.000 man was gedaald.⁶⁹ De hervormers wisten dit leger van voldoende wapens te voorzien. Zo produceerde Frankrijk in het voorjaar van 1794 bijna net zoveel musketten als alle tegenstanders samen.⁷⁰ Het besluit tot afschaffing van de bagagetros betekende dat het leger van de toegenomen voedselproductie in Frankrijk en daarbuiten gebruik maakte. De hervormers slaagden er ook in om dit leger een passende politiek-militaire strategie op te leggen. Het revolutionaire bewind was in staat zijn vijanden te vernietigen door maximaal gebruik te maken van de numerieke superioriteit van het leger. Tot slot schiepen de hervormers de militair-operationele randvoorwaarden waardoor het leger optimaal gebruik kon maken van zijn snelheid en massa.

Het nieuwe leger weerspiegelde de veranderingen zoals die waren ingevoerd tijdens de Franse Revolutie. Soldaten en officieren waren zelfbewuste patriotten die vochten voor hun natie. Ze hadden wettelijk gelijke rechten. Officieren werden benoemd op basis van geschiktheid en soldaten konden worden bevorderd op basis van geleverde prestaties. Binnen het leger was ruimte voor improvisatie en eigen initiatief van soldaten en officieren. De toegenomen staatsmacht stelde het leger in staat om maximaal van de Franse en buitenlandse hulpbronnen gebruik te maken.

2.3.2. – de resultaten van Napoleon

Napoleon was geen vernieuwer maar een implementeerder van de militaire hervormingen die tijdens de Franse Revolutie waren gestart. Napoleon consolideerde en perfectioneerde de hervormingen met betrekking tot conscriptie, strategie en tactiek.⁷¹ Napoleon slaagde erin om tussen 1800 en 1812 circa anderhalf miljoen soldaten waarvan circa een kwart uit de bezette gebieden, te rekruteren.⁷² De grootste krachtsinspanning volgde in 1813.

⁶⁹ Bertaud, 1988, 272

⁷⁰ Blanning, 1996, 121

⁷¹ Liepman, 1989, 29

⁷² Rothenberg, 1978, 135

Nadat de Grande Armée na de mislukte veldtocht naar Moskou was gedecimeerd van ruim 650.000 man tot minder dan 100.000 man in december 1812, stond Napoleon in het voorjaar van 1813 alweer met een nieuw leger van circa 350.000 man, waarvan 140.000 net gerekruteerd, in het Duitse Rijk.⁷³ Hetzelfde geldt voor de bewapening van het leger. De voorraden munitie ten behoeve van de veldtocht naar Moskou waren vergelijkbaar met die van het Duitse leger in 1914.⁷⁴ Napoleon slaagde er ook in om de kosten van de oorlogsvoering succesvol op de bezette landen af te wentelen. Zo leverden de Italiaanse en Duitse veldtochten van 1800 winst op voor de Franse schatkist.⁷⁵

De politiek-militaire leiding lag bij Napoleon in één hand verenigd. Alle veldslagen op drie na werden door hem offensief ingezet. Hij was gedurende alle campagnes erop gericht de tegenstander een definitieve nederlaag toe te brengen.

Tot slot perfectioneerde hij de 'ordre mixte' binnen het Franse leger. Hierbij werd naar behoefte flexibel gebruik gemaakt van de linie- en kolomopstelling van het leger. Het Franse leger kon zo optimaal gebruik maken van zijn snelheid en massa. Het leger behield onder Napoleon een republikeins karakter.⁷⁶

Napoleon wist maximaal te profiteren van de toename in bevolking, productie en wegennet. Tegelijkertijd werd het leger te centraal geleid en had hij te weinig aandacht voor logistiek.⁷⁷

Wanneer de omstandigheden Napoleon niet in staat stelden de snelheid en massa van zijn leger optimaal te benutten, werden de zwakke zijde van zijn consolidatie van de hervormingen manifest. Voorbeelden hiervan zijn de nederlagen in Spanje na 1808 en de nederlaag bij Aspern gevolgd door de moeizame overwinning bij Wagram in 1809.

Het bekendste voorbeeld is de mislukte veldtocht naar Moskou in 1812. Tijdens deze laatste veldtocht was het Franse leger gedwongen een omvangrijke bagagetros mee te nemen, gezien de geringe mogelijkheden in Rusland om een leger van 650.000 man te voeden. Deze bagagetros verminderde de snelheid en kracht van het Franse leger aanzienlijk.⁷⁸

⁷³ Sperber, 2000, 202

Zamoyski, A., *De ondergang van Napoleon* (Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2008) 19

⁷⁴ Zamoyski, 2005, 94

⁷⁵ Blanning, 1996, 160

⁷⁶ Rothenberg, 1978, 134

⁷⁷ Rothenberg, 1978, 162

⁷⁸ Sperber, 2000, 201

2.4.3. – de resultaten op het slagveld

Deze masterthese is geen militaire analyse over het Franse leger. Op basis van de literatuur over de Franse militaire hervormingen kunnen wel een aantal conclusies over de prestaties van het Franse leger worden getrokken.

Met het oprichten van een nationaal leger veranderde het revolutionaire Frankrijk de spelregels van de achttiende-eeuwse wijze van oorlogvoering fundamenteel. Van alle militaire hervormingsmaatregelen wordt de vorming van een op conscriptie gebaseerd nationaal, numeriek superieur leger vaak als de meest fundamentele militaire hervorming gezien.⁷⁹ Een leger van een dergelijke omvang dwong de bevelhebbers tot andere strategieën en tactieken om legers met een dergelijke omvang effectief in te kunnen zetten. Door maximaal gebruik te maken van alle hulpbronnen en het uitvoeren van een agressieve strategie, gericht op de vernietiging van de tegenstander wist het revolutionaire Franse leger zo een groot aantal beslissende overwinningen te boeken.

Tegelijkertijd was er geen sprake van dat het Franse leger iedere veldslag gedurende de periode 1792-1812 won. Het was niet onoverwinnelijk. Het Franse leger zegevierde tot en met 1800 in circa 70% en tot en met 1812 in circa 80% van alle veldslagen in continentaal Europa. Over de hele periode tussen 1792 en 1815 zegevierde het Franse leger in circa 70% van alle veldslagen in dit gebied.⁸⁰

Daarnaast werden de overwinningen vanaf 1806 steeds moeizamer bevochten door het Franse leger. Het moest in 1813 zijn meerdere erkennen in het geallieerde leger. Dit had verschillende oorzaken, waarvan een aantal in de volgende hoofdstukken van deze masterthese worden onderzocht. Eén van die oorzaken betrof de militaire hervormingen in Pruisen en Oostenrijk.

⁷⁹ Rothenberg, 1978, 241

Black, 1994, 168

Blanning, 1996, 119, 270

⁸⁰ Rothenberg, 1978, 247

Scharnhorst, de hervormer van het Pruisische leger na de Pruisische nederlaag van 1806, stelde in 1795 vast dat de superioriteit van het Franse leger gebaseerd was op (onder andere) “their superior numbers, their use of light troops, their unified political and military command, their adoption of a coherent, aggressive strategy in the service of national rather than dynastic interests, their greater speed and energy, their ruthless acceptance of unlimited casualties and their nihilistic do-or-die, all-or-nothing approach.”⁸¹ Het volgende hoofdstuk analyseert de militaire hervormingen in Pruisen als reactie hierop.

⁸¹ Blanning, 1996, 116
Paret, 1966, 77

Hoofdstuk Drie – De hervormingen van het Pruisische leger in de periode 1806-1813

Pruisen verliet in 1795 de Eerste Coalitie en sloot een separate vrede met het revolutionaire Frankrijk. Het bleef daarna tien jaar neutraal gedurende diverse oorlogen van Napoleon in Europa. Napoleon stelde in de loop der jaren steeds hogere eisen aan het neutrale Pruisen waarop het land in augustus 1806 zijn leger mobiliseerde. Op 9 oktober 1806 verklaarde koning Frederik-Willem III van Pruisen de oorlog aan Napoleon en trok het Pruisische leger op tegen het Franse leger. Vijf dagen later werd het Pruisische leger bij Jena/Auerstädt vernietigend verslagen. Nog vernietigender was de ineenstorting van zowel het Pruisische leger als het Pruisische staatsapparaat direct na deze nederlaag. Het merendeel van de Pruisische legereenheden en vestingen gaf zich zonder een schot te lossen over en binnen twee weken na de Pruisische oorlogsverklaring bezetten de Franse troepen Berlijn. Het Pruisische hof vluchtte via Königsberg naar Memel in het uiterste puntje van Oost-Pruisen. Het zou de oorlog als bondgenoot van Rusland tot 14 juni 1807 voortzetten.

Op die datum versloeg Napoleon het Russisch-Pruisische leger bij Friedland, welke nederlaag de Russische tsaar tot onderhandelen bereid maakte. De vredesbesprekingen leidden in juli 1807 tot de Vrede van Tilsit tussen Napoleon en Rusland. Beide keizers beëindigden daarbij zonder inbreng van Frederik-Willem III ook de oorlog tussen Pruisen en Frankrijk. Pruisen bleef weliswaar bestaan maar verloor meer dan de helft van zijn grondgebied. De Pruisische gebieden ten westen van de Elbe werden toegevoegd aan het Koninkrijk van Westfalen en de door Pruisen geannexeerde Poolse gebieden aan het Groothertogdom Warschau. Het aantal inwoners daalde van 9,7 miljoen tot 4,9 miljoen.⁸² Pruisen werd met de Vrede van Tilsit een bufferstaat tussen Frankrijk en Rusland en de-facto een satellietstaat van Frankrijk. De oorlogsheffing die Napoleon van Pruisen eiste werd in augustus 1808 in het Verdrag van Parijs geformaliseerd. Pruisen diende aan Frankrijk een bedrag van 120 miljoen franc te betalen, te voldoen in dertig maandelijks termijnen. Daarnaast werden Pruisen de kosten opgelegd van de Franse vestingen aan de Oder inclusief hun bezetting van 10.000 man en bijbehorende infrastructuur, en moest het zijn leger tot maximaal 42.000 man beperken.⁸³

⁸² Zamoyski, 2005, 62

⁸³ Nipperdey, T., *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat* (München, Beck, 1983) 21

Deze kosten kwamen bovenop de kosten van naar schatting 216 miljoen francs voor de bezetting en inkwartiering van de Franse troepen tijdens de oorlogsperiode.⁸⁴ De nederlaag van 1806 die met de Vrede van Tilsit in 1807 en het Verdrag van Parijs in 1808 werd geformaliseerd, was niet alleen een vernietigende militaire en economische nederlaag, het was ook een totale nederlaag van het Pruisische regime.

Pruisen was onder Frederik de Grote op basis van zijn militaire macht opgeklommen tot een van de grote machten van Europa. Deze militaire macht was gebaseerd op de semi-feodale structuur van de Pruisische maatschappij, waarin de monarchie een verbond met de adel had gesloten. Dit verbond leverde de adel vergaande juridische en economische privileges op in ruil voor erkenning door de adel van de centrale macht van de vorst. Een belangrijke invulling van dit verbond was het adellijke officierskorps van het Pruisische leger, dat loyaal was aan de vorst. Deze officieren waren de 'dragers' van de Pruisische staat.⁸⁵ Het verbond was door Frederik de Grote verder geïnstitutionaliseerd door het benoemen van talloze edelen in de Pruisische bureaucratie. Dit vormde een contrast met andere Europese vorsten, die juist leden uit de middenklassen in de bureaucratie benoemden als tegenwicht tegen de adel.⁸⁶

Frederik de Grote had dat tegenwicht niet nodig: zolang hij de privileges van de adel ongemoeid liet, kon hij als een absoluut vorst regeren. Het kabinet-systeem in Pruisen kende slechts koninklijke adviseurs waarna de koning zelf besliste – onafhankelijk van de aard van het advies. Er vond geen overleg plaats tussen de monarch en de adel met betrekking tot de buitenlandse -, binnenlandse – en fiscale politiek. Een meerderheid van 70% van de bevolking behoorde tot de laagste rurale klasse en was afhankelijk van de adel.⁸⁷ Pruisen kende ook geen grote burgerlijke stand. De twaalf grootste steden in Pruisen kenden samen minder inwoners dan Parijs.⁸⁸

⁸⁴ Nipperdey, 1983, 22

⁸⁵ Paret, 1966, 17

⁸⁶ Gray, M.W., 'Prussia in transition: society and politics under the Stein reform Ministry of 1808', *Transactions of the American Philosophical Society* (1986) 41

⁸⁷ Gray, 1986, 17

⁸⁸ Zamoyski, A., *Phantom Terror Political paranoia and the creation of the modern state, 1789-1848* (New York, Basic Books, 2015) 205

De toenemende professionalisering van de bureaucratie ging in de jaren na de dood van Frederik de Grote gepaard met het ontstaan van een hervormingsgerichte vleugel binnen de bureaucratie. De nederlaag van 1806 dwong Pruisen tot hervormingen en gaf de 'hervormers' overwicht op de adel en de conservatieve ambtenaren. De hervormingen hadden primair ten doel het financieel uitgeputte land te doen overleven en de oorlogsheffing aan Frankrijk op te brengen. Maar zij hadden ook ten doel Pruisen sociaal-economisch te moderniseren en te bevrijden van de Franse overheersing.⁸⁹ De hervormingen werden 'centraal, gecontroleerd en van bovenaf' door de Pruisische bureaucratie voorbereid en, met instemming van de koning, uitgevoerd. De volgende paragraaf analyseert de militaire hervormingen.

3.1 – de militaire hervormingen in Pruisen tussen 1806 en 1813

Naar aanleiding van de militaire nederlagen van Pruisen tegen het revolutionaire Frankrijk in de jaren 1792-1795 werd na deze oorlog door verschillende werkgroepen een groot aantal hervormingsvoorstellen aan de koning voorgelegd. Op een beperkt aantal na – zoals het reorganiseren van de generale staf in 1803 – werden zij niet doorgevoerd, omdat zij de gevestigde positie van officieren en bureaucraten in gevaar zouden brengen.⁹⁰ De nederlaag van 1806 veranderde de situatie.

Een klein aantal officieren en regimenten onderscheidde zich in de veldslag van Jena/Auerstädt door hun moed en vooral door hun weigering om tijdens de terugtocht voor de zegevierende Franse legers te capituleren. Frederik-Willem III gaf één van deze officieren, Scharnhorst, direct na het sluiten van de vrede van Tilsit opdracht om samen met een van zijn adjudanten, de demobilisatie en herinrichting van het leger in het overgebleven deel van Pruisen te plannen. Deze werkgroep werd tien dagen later door de koning uitgebreid tot een vijfkoppige Militaire Reorganisatie Commissie, onder voorzitterschap van Scharnhorst. De commissie kreeg opdracht om ten eerste het gedrag van de Pruisische officieren tijdens de oorlog met Frankrijk te onderzoeken en ten tweede voorstellen tot verbetering te doen.⁹¹

⁸⁹ Nipperdey, 1983, 33

⁹⁰ Paret, 1966, 104

Liepman, 1989, 57

⁹¹ Paret, 1966, 122

Het Pruisische leger was een product van de semi-feodale maatschappij waaruit het voortkwam. Officieren werden niet benoemd om hun geschiktheid maar om hun afkomst. Deze officieren zagen het leger als een machine met soldaten die op basis van kadaverdiscipline blind bevelen uitvoerden. Soldaten werden via het kantonsysteem op het platteland geworven. Door de vele vrijstellingen waren de soldaten afkomstig uit de laagste klassen. Door de strikte discipline was de desertie hoog. De verliezen ten gevolge van desertie waren driemaal zo hoog als de verliezen ten gevolge van oorlogshandelingen.⁹² Het leger werd gemeden door de stedelijke burgerij.

Dit verschilde na 1793 van het Franse leger, dat door de algemene dienstplicht zowel grote reserves had aangeboord als een eenheid tussen natie en leger had gecreëerd. Dit leger werd niet door passieve onderdanen maar door zelfbewuste burgers bevolkt, die door een innerlijk vuur en patriotisme gedreven werden.⁹³ Scharnhorst en andere leden van de Militaire Reorganisatie Commissie zoals Gneisenau, von Clausewitz en Yorck, hadden uit eigen operationele ervaring dit fundamentele verschil tussen het Pruisische en Franse leger ervaren. Zoals vermeld in het vorige hoofdstuk, oordeelde Scharnhorst in zijn analyse over de Franse militaire successen van 1792 tot 1795 dat zij – naast het gebruik van lichte troepen - gebaseerd waren op superieure aantallen, superieur leiderschap en de ‘struggle for survival’.⁹⁴

Gezien het verband tussen de Pruisische standenmaatschappij en de kwaliteit van het leger, vereiste een succesvolle hervorming van het leger naar de mening van de hervormers gelijktijdig een hervorming van de maatschappij. Met andere woorden: iedere militaire hervorming om succes op het slagveld tegen de Franse legers te hebben, kon alleen maar slagen wanneer er een maatschappelijke hervorming aan ten grondslag lag. De sociaal-economische – en daarmee politieke – context was cruciaal voor het succes van de hervormingen. Net zoals dat in Frankrijk het geval was geweest tijdens de Franse Revolutie.⁹⁵ De grondgedachte van de hervormers was daarom het nieuwe Pruisische leger op de hulpbronnen van de hele natie en op patriottische motivatie van de maatschappij te laten rusten. En om daarnaast de scheidslijnen tussen leger en maatschappij te slechten.⁹⁶

⁹² Liepman, 1989, 23

⁹³ Nipperdey, 1983, 51

⁹⁴ Paret, 1966, 77

⁹⁵ Black, 1994, 234

⁹⁶ Nipperdey, 1983, 51

Alleen een leger dat was samengesteld uit alle maatschappelijke klassen kon een nationaal bewustzijn in de maatschappij genereren, kon de vorstelijke dynastie verenigen met de natie en kon alle maatschappelijke energie en bronnen aanboren. Een van de eerste daden van de Militaire Reorganisatie Commissie betrof dan ook de aankondiging dat “all inhabitants of the state are its born defenders”.⁹⁷ Haar hervormingsvoorstellen waren erop gericht om bovenstaande grondgedachte in de praktijk vorm te geven.

Een van de eerste hervormingen betrof in 1808 de afschaffing van de lijfstraffen met uitzondering van een drietal exceptionele overtredingen. Het nieuwe Pruisische leger diende op respect voor de menselijke waarde gebaseerd te worden en niet op een door geweld afgedwongen discipline. Het was niet mogelijk “...om succesvol aan het eergevoel en patriottisme van de soldaat te appelleren, zolang de rug van deze laatste niet was gevrijwaard van de stok(slagen) van de korporaal...”.⁹⁸ Ondanks de weerstand van conservatieve edelen, die vrijheid van lijfstraffen een privilege en geen universeel recht vonden, werd deze maatregel door de koning geaccepteerd.⁹⁹

In hetzelfde jaar werden meerdere voorstellen tot hervorming van het officierskorps doorgevoerd. Er vond een zuivering plaats van het bestaande officierskorps vanwege het defaitisme van veel officieren tijdens de oorlog van 1806. Tegelijk verloor de adel het monopolie op officiersbenoemingen, die voor niet-adelijken werden opengesteld.

Benoemingen in het nieuwe Pruisische leger dienden gebaseerd te zijn op geschiktheid en niet meer op afkomst. De kwaliteit van officieren werd verder gestimuleerd door het afschaffen van bevordering op basis van anciënniteit en door het hervormen van de militaire opleiding.¹⁰⁰ Deze hervorming was een bedreiging van de macht van de adel over het leger, en daarmee over de samenleving. Hoewel de koning de protesten van de adel trotseerde, wist de adel in de praktijk het effect van de hervorming beperkt te houden. Zo bleef de benoeming van nieuwe officieren gebaseerd op coöptatie door de bestaande adellijke officieren en bleven de adellijke kadettenscholen in stand.

⁹⁷ Paret, 1966, 134

⁹⁸ Nipperdey, 1983, 51

Paret, 1966, 127

⁹⁹ Paret, 1966, 129

¹⁰⁰ Nipperdey, 1983, 52

Paret, 1966, 130

Een derde hervorming betrof de inperking van de privileges en voorrang van de militaire rechtspraak boven de civiele rechtspraak.¹⁰¹

Een van de meest cruciale hervormingen betrof de algemene dienstplicht en de vorming van een reserveleger, de 'Landwehr'. Door het oproepen van alle burgers was het nieuwe Pruisische leger in staat om zowel het nationale bewustzijn als alle reserves van het land aan te boren. Dit was de meest ingrijpende breuk met de Pruisische standenmaatschappij. Het oude Pruisische leger reflecteerde de bestaande standenmaatschappij. De officieren waren een gesloten kaste, die voortkwam uit de adel. Het rekruteringsstelsel was gebaseerd op kantons waar alleen reservisten uit de lijfeigen boeren werden opgeroepen, vaak uit dezelfde regio als hun adellijke heer en officier. En tot slot was er voor de middenklasse alleen plaats binnen vakspecifieke onderdelen van het leger, zoals de artillerie. Algemene dienstplicht veranderde het stelsel fundamenteel.¹⁰²

Dit hervormingsvoorstel leidde tot de meeste weerstand binnen Pruisen. Voor de adel was dit niets anders dan het bewapenen van het volk voor een revolutionair leger. Voor de burgers en zelfstandige boeren was het een bedreiging van hun vrijstelling en hun vrijheid. Op basis van het Kanton-reglement van 1792 wisten circa 500.000 inwoners van Pruisen zich aan de dienstplicht te onttrekken.¹⁰³ Ook een aantal hervormers beschouwden de algemene dienstplicht als "...the death of culture, learning, and trade, of civil liberty and of all human happiness...".¹⁰⁴

Deze weerstand en de angst van Frederik-Willem III dat Napoleon de invoering van algemene dienstplicht als een schending van het vredesverdrag van Tilsit zou opvatten, leidden ertoe dat de invoering van de hervorming werd uitgesteld.

Pas op 9 februari 1813 werd onder invloed van de oorlogsverklaring van Pruisen aan Frankrijk formeel de algemene dienstplicht ingevoerd en de Landwehr als reserveleger opgezet. Tevens werd besloten om de Landsturm, bestaande uit alle mannen tussen 15 en 60 jaar als laatste reserve, te organiseren.¹⁰⁵

¹⁰¹ Nipperdey, 1983, 53

¹⁰² Simon, W.M., *The failure of the Prussian Reform Movement, 1807-1819* (Ithaca, Cornell University Press, 1955) 146

¹⁰³ Rothenberg, 1978, 188

¹⁰⁴ Simon, 1955, 156

¹⁰⁵ Nipperdey, 1983, 54

Nadat de algemene dienstplicht in mei 1814 weer was afgeschaft werd deze met de Landwehr als reserveleger in september 1814 definitief ingevoerd. Een belangrijke reden dat de koning nu akkoord ging was - naast de zorgvuldige voorbereiding van deze hervorming en het succes van de algemene dienstplicht en Landwehr in de oorlog van 1813 – dat hij op het Congres van Wenen een groot (potentieel) leger nodig had voor een zo sterk mogelijke onderhandelingspositie.¹⁰⁶ Het reguliere leger werd samengesteld uit vrijwilligers, aangevuld met door het lot aangewezen dienstplichtige mannen tussen 20 en 25 jaar gedurende drie jaar. De Landwehr bestond uit de overige mannen tussen 20 en 25 jaar, alle mannen tussen 26 en 32 jaar en veteranen onder de 40 jaar. Deze Landwehr was een onafhankelijk organisatie, niet aangestuurd door het reguliere leger. Zij maakte gebruik van lokale rekruten en in principe burgerlijke officieren in dezelfde rang als de officieren in het reguliere leger. Hiermee was de Landwehr de concrete invulling van een nationaal leger van burgers, dat de afzonderlijke standen verbond.¹⁰⁷

Gedurende de jaren tot 1813 werden tot slot een aantal militair-operationele hervormingen doorgevoerd. Het Ministerie van Oorlog, op gelijk niveau met de andere ministeries en met directe toegang tot de koning, werd opgericht. Hiermee werd een eerste stap gezet naar eenduidige en geïnstitutionaliseerde aansturing van het leger. Uit angst voor een te grote macht van dit ministerie, werd het verdeeld in twee sub-afdelingen. Het zou pas in 1814 een eigen minister krijgen. Bovendien bleven koninklijke adjudanten het ministerie passeren en militaire besluiten met de koning nemen.¹⁰⁸ Binnen dit ministerie vormde de generale staf een aparte afdeling waarvan de leden met een eigen mandaat werden gekoppeld aan de bevelhebbers te velde. Om de kwaliteit van de officieren te verhogen werden nieuwe militaire opleidingen opgezet.

¹⁰⁶ Nipperdey, 1983, 54
Simon, 1955, 183

¹⁰⁷ Simon, 1955, 182

Walter, D, 'Roon, the Prussian Landwehr and the reorganization of 1859-1860', *War in History* (2009) 276

¹⁰⁸ Rothenberg, 1978, 191
Paret, 1966, 138

Het leger werd in flexibeler formaties ingedeeld.¹⁰⁹ Binnen deze formaties kwam meer aandacht voor de 'lichte troepen'.¹¹⁰ De effectiviteit van het leger werd verhoogd door het ontwikkelen van nieuwe trainingsmethoden en instructies. Dit zou onder andere leiden tot het 'Reglement van 1812', waarin slechts algemene regels werden voorgeschreven en veel beslissingsbevoegdheden werden overgelaten aan de eenheden ter plaatse en waarbij de beslissingsbevoegdheid werd gedecentraliseerd tot het niveau van de compagnie.¹¹¹ Tot slot was de herbewapening van het Pruisische leger na het verlies in 1806 een grote opgave voor de hervormers. Ondanks uitbreiding van de productie vanaf 1807 en massieve import uit Engeland in 1813, was het nieuwe Pruisische leger pas na de slag bij Leipzig weer volledig bewapend.¹¹²

De hervormingen leidden tot weerstand bij de adel, het officierskorps, de burgerij en het hof. Frederik-Willem III bevond zich in een spanningsveld tussen de voorstellen van de hervormers en de weerstand van adel en burgerij.¹¹³ Naarmate de herinnering aan de nederlaag van 1806 vervaagde, nam de bereidheid van Frederik-Willem III af om vernieuwingen te accepteren.¹¹⁴ Dit leidde ertoe dat de invoering van alle hervormingen vertraagd werd en - met uitzondering van de hervorming met betrekking tot de afschaffing van de lijfstraf – aan de bezwaren van de tegenstanders werden aangepast.

Alvorens in de laatste paragraaf de resultaten van het nieuwe Pruisische leger te analyseren, zullen in de volgende paragraaf de maatschappelijke hervormingen worden onderzocht, die gelijktijdig met de militaire hervormingen werden doorgevoerd.

3.2 – de invloed van de maatschappelijke hervormingen in Pruisen

De militaire hervormingen binnen Frankrijk werden voor een belangrijk deel bepaald door de maatschappelijke hervormingen die tijdens de Franse Revolutie plaatsvonden. In Pruisen vond door het verbond tussen monarch en adel in combinatie met een zwakke burgerlijke stand, geen revolutie plaats die tot maatschappelijke hervormingen leidde.

¹⁰⁹ Rothenberg, 1978, 193

Paret, 1966, 139

¹¹⁰ Paret, 1966, 139

Nipperdey, 1983, 53

¹¹¹ Paret, 1966, 186

¹¹² Rothenberg, 1978, 192

¹¹³ Paret, 1966, 124

¹¹⁴ Paret, 1966, 145

Er vonden wel ingrijpende veranderingen plaats die in de periode tussen 1807 en 1819 in Pruisen werden doorgevoerd. Deze vonden gecontroleerd, van boven geleid plaats. De militaire hervormingen waren er een onderdeel van. Bij de invoering was geen sprake van een totaalplan maar wel van een einddoel waar alle hervormingen aan moesten bijdragen. Dit einddoel was een nieuwe staat en maatschappij. De nederlaag van 1806 had aangetoond dat Pruisen niet was opgewassen tegen het revolutionaire Frankrijk en tegen de eisen die aan een staat in het tijdperk van de Franse Revolutie werden gesteld. Daarnaast hadden de ideeën over een burgerlijke maatschappij gebaseerd op individuele vrijheid en juridische gelijkheid ook bij een deel van de Pruisische bureaucratie en adel postgevat.¹¹⁵

Om dit einddoel van een nieuwe staat en maatschappij te bereiken, beoogden de hervormingen als eerste de macht en middelen van de staat te versterken ten koste van de feodale privileges. Ten tweede dienden de hervormingen alle zelfstandige delen binnen Pruisen in één staat te integreren. En tot slot diende de standenmaatschappij te veranderen in een maatschappij van juridisch gelijke burgers.¹¹⁶ In de termen van Sperber richtten de hervormers zich met name op het versterken van de economie en de macht van de overheid en in mindere mate op het veranderen van de maatschappelijke orde en politieke participatie.

Net als bij de militaire hervormingen, resulteerde de nederlaag van 1806 en de hoge prijs van zowel de oorlog zelf als de vrede met Napoleon, tot hervormingsinitiatieven bij de Pruisische adel en bureaucratie. Onder leiding van Stein (1807-1808) en Hardenberg (1810-1819) werd een veelvoud aan hervormingen voorbereid en deels door de koning geaccepteerd. Net als de militaire hervormers kregen de staatkundige hervormers te maken met sterke weerstand van de conservatieve adel en bureaucratie en van Frederik-Willem III. Dit leidde ertoe dat een deel van de hervormingsvoorstellen mislukte en een ander deel slechts beperkt werd uitgevoerd.

De belangrijkste hervormingen betroffen de economie – en dan met name de landbouw – en de regering en het bestuur.¹¹⁷

¹¹⁵ Nipperdey, 1983, 31

¹¹⁶ Nipperdey, 1983, 32

¹¹⁷ Simon, 1955, 7

3.2.1 - de economische hervormingen

Een van de meest ingrijpende economische hervormingen betrof de landbouw. Met het Edict van 1807 werden met ingang van november 1810 alle boeren juridisch bevrijd van hun landheer en de herendiensten. Tegelijkertijd werd de aan- en verkoop van land vrijgegeven – zo nodig ten koste van de rechten en positie van de boer die het betreffende land pachtte. Deze twee maatregelen betekenden dat de boeren hun rechten en beschermheren kwijtraakten. Tot slot verkregen edelman, boer en burger het recht op vrije beroepskeuze – afkomst bepaalde niet langer het beroep van een inwoner van Pruisen.

De redenen achter deze hervorming waren politiek, moreel en economisch van aard. Politiek omdat de hervorming de privileges en macht van de adel diende te verminderden. Moreel omdat de boeren van lijfeigenen in vrije staatsburgers dienden te veranderen. En economisch omdat de vrijheid van land en arbeid in het economisch verkeer efficiënter werkte en hogere opbrengsten – en daarmee groei in staatsinkomsten – met zich meebrachten.

Het Edict van 1807 leidde tot grote weerstand van de adel, waarbij de discussie zich concentreerde op de compensatie van de adel voor de verloren (land)rechten. Deze weerstand leidde uiteindelijk in 1811 en 1816 (en 1821) tot aanzienlijke aanpassingen van de oorspronkelijke hervormingen, die ten koste van de bestaande of toekomstige positie en kansen van de boeren gingen. De compensatie voor de adel bracht in de praktijk een overdracht van land van de boeren naar de adel met zich mee, die de concurrentiekracht van de boeren verminderde. Circa 12.000 grootgrondbezitters ontvingen in totaal anderhalf miljoen morgen land plus het grootste deel van de gemeenschappelijke grond als compensatie.¹¹⁸ De adel behield veel van zijn overige privileges, zoals die ten aanzien van lokaal bestuur, rechtspraak en jacht.

De boeren verkregen juridische vrijheid maar verkeerden nog steeds in een afhankelijke positie door het behoud van de economische en politieke privileges van de adel en de nieuwe, burgerlijke grootgrondbezitters. De vroegere bescherming voor de boeren binnen de privileges verdween.

¹¹⁸ Fehrenbach, E., *Vom Ancien Régime zum Wiener Congress* (München, R. Oldenbourg Verlag, 1981) 111

De rechtsongelijkheid was vervangen door economische ongelijkheid op basis van bezit. De hervormers hadden op papier de positie van de boeren en adel veranderd en economisch groei voor de belangrijkste sector van de Pruisische economie mogelijk gemaakt. In de praktijk had de adel zijn economische en politieke macht geconsolideerd. Er ontstond geen omvangrijke zelfstandige boerenstand.¹¹⁹

De andere belangrijke economische hervorming betrof de handel en nijverheid. Via de Edicten van oktober 1810 en september 1811 en de opheffing van binnenlandse invoerrechten in 1818, werd hun vrijheid ten koste van gilden en monopolies vastgelegd. Deze hervorming werd ondanks weerstand in de steden wel doorgevoerd. Dat gold niet voor de voorgestelde hervorming van het belastingstelsel van 1811. Kern van deze hervorming was het invoeren van uniforme belastingen voor heel Pruisen, het vereenvoudigen van de grote variëteit aan belastingen tot een beperkt aantal en tot slot het gelijkschakelen van alle burgers voor de belasting. Met de laatste maatregel zouden belastingprivileges van de adel verdwijnen. Hoewel een aantal fiscale veranderingen wel werd doorgevoerd, werd het doel van de hervorming onder invloed van de protesten van adel en burgerij niet bereikt.

3.3.2. - de hervormingen van regering en bestuur

De tweede ingrijpende hervorming betrof de regering en het bestuur. Tot 1806 was Pruisen een “patchwork quilt of territories with widely diverging traditions”.¹²⁰ De veelheid aan gebieden en instellingen in Pruisen werd geïntegreerd tot één land. Op nationaal niveau verdween het Kabinet-systeem, waarin de koning via adjudanten zelf regeerde en ministers kon passeren. Er werden functionele ministeries ingericht waarvan de ministers direct aan de koning rapporteerden. Pruisen werd ingedeeld in departementen, ‘Bezirken’, met een regering die aan het ministerie rapporteerde. Daarbij werden bestuur en justitie gesplitst. In november 1808 kregen de steden zelfbestuur van burgers, die gekozen waren op basis van hun bezit. Dit betrof 6 tot 8% van de stedelijke bevolking.¹²¹ Een soortgelijke hervorming van het plattelandsbestuur in districten, ‘Kreisen, mislukte door de weerstand van de adel.¹²²

¹¹⁹ Simon, 1955, 88
Fehrenbach, 1981, 109
Nipperdey, 1983, 48

¹²⁰ Simms, B., *The impact of Napoleon. Prussian high politics, foreign policy, and the crisis of the executive, 1797-1806* (Cambridge, Cambridge University Press, 1997) 37

¹²¹ Fehrenbach, 1981, 106

¹²² Nipperdey, 1983, 36

De nationale regering en het bestuur van de steden werden hervormd, maar de bestuurlijke privileges van de adel op het platteland bleven gehandhaafd. Daar waar circa 70% van de bevolking van Pruisen woonde. De macht van de centrale overheid eindigde bij de Kreis – net als de macht van de adel daar ook toe beperkt bleef.¹²³ De strijd tussen adel en bureaucratie deed zich ook voor met betrekking tot een grondwet om de bevolking via een vertegenwoordiging te betrekken bij de regering van het land.

De positie van de adel was hierbij om twee redenen cruciaal. Ten eerste betekende iedere representatieve betrokkenheid van de bevolking bij het nationale bestuur een fundamentele wijziging van het provinciaal bestuur van ‘Stände en Regierungen’ en daarmee een wijziging van de positie en macht van de adel. Ten tweede waren de hervormers voor het op orde krijgen van de Pruisische staatsfinanciën afhankelijk van de medewerking van de adel. Zo was de helft van de betaling van de oorlogsheffing aan Napoleon gebaseerd op kredieten van de adel. En buitenlandse leningen waren slechts mogelijk wanneer de adel daar borg voor stond.¹²⁴

De verschillende hervormingsvoorstellen en pogingen om een vorm van deelname van de bevolking aan het nationaal bestuur te organiseren, mislukten. Of zoals geformuleerd door de hoge functionaris aan het koninklijke hof: “...people must wait submissively and in respectful silence for the king in his great wisdom to declare his decision”.¹²⁵ De Restauratie maakte een definitief eind aan deze hervormingspoging. Op verzoek van Frederik Willem III overtuigde Metternich in juli 1819 de Pruisische kanselier Hardenberg ervan om van een grondwet met representatieve instellingen af te zien.

In augustus 1819 besloten de vertegenwoordigers van de negen grootste Duitse staten in de Duitse Bond tot de Karlsbad Decreten, waarin een verregaande beperking en controle - onder Oostenrijkse leiding – op de vrijheid van meningsuiting en pers werden vastgelegd. In de marge van dit besluit bespraken de vertegenwoordigers ook de kwestie in hoeverre een representatieve vertegenwoordiging überhaupt was toegestaan volgens de Bondsakte van 1815.¹²⁶

¹²³ Simms, 1997, 66

¹²⁴ Fehrenbach, 1981, 106

¹²⁵ Simon, 1955, 113

¹²⁶ Simon, 1955, 212

Uiteindelijk zou in juni 1820 een amendement hierop door de leden van de Bond, waaronder Pruisen, worden geaccepteerd waarin expliciet werd vastgelegd dat de staatsmacht in handen van de vorst lag en dat hij alleen traditionele standsvertegenwoordigingen kon toelaten.¹²⁷

3.2.3. - de resultaten van de maatschappelijke hervormingen

Wanneer gekeken wordt naar het einddoel van de hervormers, te weten een nieuwe staat en maatschappij, waren zij daarin tot op zekere hoogte geslaagd. Vernieuwing van de staat was bereikt, vernieuwing van de maatschappij niet. In termen van Sperber: de groei van de economie was gefaciliteerd en macht van de overheid was toegenomen. Maar de maatschappelijke orde en de politieke participatie waren niet veranderd. Pruisen bleef in de praktijk een standenmaatschappij die gedomineerd werd door de monarchie, adel en bureaucratie. De economische hervormingen zorgden voor groei van het aantal boeren en middenklasse-entrepreneurs, die zich bij de adel aansloten.¹²⁸ Voor het plattelands- en stedelijk proletariaat veranderde de juridische ongelijkheid alleen in economische ongelijkheid.

De bevolking van Pruisen was in de tweede helft van de achttiende eeuw conform de analyse van Sperber toegenomen. Zo groeide de bevolking van de oostelijke provincies in Pruisen met circa 50%.¹²⁹ De agrarische en andere economische hervormingen creëerden de randvoorwaarden voor een hogere economische groei. Zij zorgden ervoor dat de hoeveelheid landbouwgrond in Pruisen binnen 40 jaar van 7,3 miljoen tot 12,46 miljoen hectare en de landbouwproductie met 40% zou toenemen.¹³⁰ De hervorming van regering en bestuur zorgde voor een effectiever en efficiënter bestuur, om de economische groei te stimuleren en de opbrengst ervan ten nutte van de Pruisische staat aan te wenden. De militaire hervormingen waren een spiegelbeeld van de maatschappelijke hervormingen.

¹²⁷ Simon, 1955, 214

¹²⁸ Gray, 1986, 152

¹²⁹ Gray, 1986, 24

¹³⁰ Fehrenbach, 1981, 111

3.3. – de resultaten van de militaire hervormingen in Pruisen

Voor de beoordeling van de resultaten van de militaire hervormingen kiest deze paragraaf drie invalshoeken. De resultaten worden vergeleken met de doelstellingen van de hervormers, met de doelstelling van Frederik-Willem III en met de prestaties op het slagveld tegen het Franse leger.

3.3.1. – de resultaten van de hervormers

De hervormers slaagden er gedeeltelijk in het Pruisische leger op de hulpbronnen van de natie en op patriottische motivatie van de maatschappij te laten rusten. Ze slaagden er niet in om de scheidslijnen tussen leger en maatschappij te slechten.

Ze slaagden erin om de hulpbronnen van de Pruisische staat aan te spreken en het leger operationeel te veranderen. Het gehalveerde Pruisen wist in 1813 met een leger van 280.000 man aan de geallieerde strijd tegen Napoleon deel te nemen. Dit aantal was meer dan een verdubbeling vergeleken met het leger van 128.000 man dat in 1806 tegen Napoleon optrok.¹³¹

Dit leger werd beter en professioneler (op)geleid, waarbij een belangrijke rol werd gespeeld door leden van de generale staf, die met een eigen mandaat aan de bevelhebbers te velde waren toegevoegd. Het leger had de innovatieve Franse tactieken overgenomen. De strategie van het leger was gericht op snelheid, troepenconcentratie en vernietiging van het vijandelijke leger. In januari 1813, kort voor de oorlogsverklaring van Pruisen aan Napoleon, bestond circa de helft van de Pruisische infanterie uit lichte troepen.¹³² Pruisische historici kritiseerden na 1815 de voorzichtige, achttiende-eeuwse strategie van het Oostenrijkse opperbevel van de geallieerde troepen gedurende de invasie van Frankrijk in 1814.¹³³

De hervormers slaagden er niet in om het leger op patriottische motivatie te laten rusten. Pruisen veranderde niet in een samenleving van zelfbewuste patriotten.¹³⁴ Het bleef een standenmaatschappij met een groeiend ruraal en stedelijk proletariaat.

¹³¹ Rothenberg, 1978, 190

¹³² Paret, 1966, 212

¹³³ Rothenberg, G.E., *Napoleon's great adversaries : the Archduke Charles and the Austrian Army, 1792-1814* (Bloomington, Indiana University Press, 1982) 189

¹³⁴ Paret, 1966, 244

De soldaten van het leger werden hoofdzakelijk uit deze klasse van maatschappij gerekruteerd. Er bestond nog steeds weerstand tegen de dienstplicht onder de rekruten. En de desertie bleef groot.¹³⁵ Het merendeel van de soldaten bleef loyaal aan zijn lokale geboortegrond en geloof in plaats van aan de natie.¹³⁶ Hetzelfde gold voor het officierskorps. Slechts een klein deel kende nationalistisch vuur.¹³⁷

De hervormers slaagden er ook niet in om de scheidslijn tussen leger en maatschappij te slechten. Na de definitieve overwinning op Napoleon werd de invloed van de hervormers binnen de bureaucratie en bij de koning geleidelijk aan minder. Dit resulteerde tot een gedeeltelijke terugkeer naar de discipline, het ceremonieel en de militaire cultuur uit de tijd van Frederik de Grote. Het officierskorps bleef een gesloten kaste van adellijke officieren.¹³⁸ Al tijdens de oorlog tussen 1813 en 1815 bleek de Landwehr in de praktijk een reserve-leger te zijn dat onder bevel van officieren van het reguliere leger stond. Deze ontwikkeling zette zich na 1815 door. Hierdoor ontstond geen nationaal reserve-leger, geleid door burger officieren en gestoeld op nationaal patriotisme.¹³⁹ Het Reglement van 1812 werd uitgebreid met een veelheid aan gedetailleerde instructies die erop gericht waren om de vrijheid van handelen van lagere officieren te verminderen.¹⁴⁰ Pruisen bleef na de hervormingen van de periode 1806-1819 een "Obrigkeitsstaat en veranderde niet in een Gemeinschaftsstaat".¹⁴¹

3.3.2 – de resultaten van Frederik-Willem III

Het nieuwe leger was aangepast aan de militaire eisen van de Napoleontische oorlogsvoering. Hierdoor was het risico op een herhaling van een implosie van de Pruisische staat zoals in 1806 verdwenen. Het stelde Frederik-Willem III in staat om een volwaardige rol binnen de geallieerde coalitie tegen Napoleon te spelen en de Pruisische verliezen naar aanleiding van de nederlaag van 1806 zoveel mogelijk ongedaan te maken.

¹³⁵ Nipperdey, 1983, 55

¹³⁶ Blackbourn, 1998, 89

¹³⁷ Blackbourn, 1998, 88

¹³⁸ Blackbourn, 1998, 87

¹³⁹ Walter, 2009, 273

¹⁴⁰ Paret, 1966, 220

¹⁴¹ Simon, 1955, 3

Tegelijkertijd paste het hervormde leger binnen zijn conservatieve opvattingen. Zo was Frederik-Willem III een vroom mens die de Bijbel letterlijk nam en astrologie en alchemie als wetenschap beschouwde.¹⁴² Het leger weerspiegelde zijn Pruisische maatschappij geleid door een conservatieve monarch, adel en bureaucratie. Tijdens de Restauratie vormde het een belangrijk instrument om zijn conservatieve politiek te continueren. Met 40% van het overheidsbudget vormde het leger het belangrijkste instrument van zijn Pruisische staat.¹⁴³

3.3.3 – de resultaten tegen de Franse legers

Deze masterthese is geen militaire analyse van de strijd tussen het Franse en Pruisische leger. Op basis van de literatuur over de Pruisische hervormingen kunnen wel een aantal conclusies over de prestaties van het Pruisische leger worden getrokken.

Het leger wist in de aanloop naar de slag bij Leipzig bij onder andere Gross Beeren, Katzbach en Dennewust de Fransen te verslaan. Minstens zo belangrijk was dat het ditmaal bij nederlagen zoals bij Lutzen in 1813 of Brienne in 1814, zich wist te hergroeperen en de strijd voort te zetten. Ondanks het feit dat de hervormingen nog niet voldoende binnen het Pruisische leger waren ingebed, legde het een grote agressiviteit aan de dag. Dit verschil met 1806 werd door Napoleon en Nesselrode, de Russische minister van Buitenlandse Zaken, opgemerkt: de Pruisen...”have once more become the Prussians of Frederick”.¹⁴⁴ Het beroemdste voorbeeld hiervan is de nederlaag van het Pruisische leger onder leiding van Blücher tegen Napoleon op 16 juni 1815 bij Ligny. Twee dagen later zou hij tijdens de slag bij Waterloo een beslissende rol spelen bij de definitieve nederlaag van Napoleon.

Bovengenoemde prestaties moeten wel in hun context worden gezien. Het leger van Napoleon kende een gebrek aan ervaren infanterie en paarden, ten gevolge van de verliezen tijdens de mislukte veldtocht naar Moskou in 1812. Dit gebrek had een belangrijke invloed op het vermogen van Napoleon om na 1812 nog een beslissende overwinning te forceren.¹⁴⁵

¹⁴² Zamoyski, 2015, 200

¹⁴³ Blackbourn, 1998, 105

¹⁴⁴ Rothenberg, 1978, 196

¹⁴⁵ Paret, 1966, 214
Zamoyski, 2008, 69

De belangrijkste reden voor het geallieerde succes in 1813 was numerieke geallieerde overmacht tegenover de legers van Napoleon. Deze bedroeg ten tijde van de invasie van Frankrijk een factor drie.¹⁴⁶ Dit was te danken aan het feit dat de geallieerde coalitie voor de eerste maal sinds de Franse revolutie een gezamenlijk programma en strategie had. Alle leden van de coalitie wilden vrede en stabiliteit en waren daarvoor bereid om na iedere terugslag de strijd opnieuw gezamenlijk aan te gaan.¹⁴⁷

Het Pruisische leger speelde een volwaardige rol in deze coalitie. Een van de drie legers die in 1814 Parijs bezetten, was een Pruisisch leger van circa 80.000 man onder bevel van Blücher met de militaire hervormer Gneisenau als stafchef. Daarnaast leverde Pruisen een grote troepenmacht voor het tweede invasieleger van circa 70.000 man dat onder leiding van Rusland stond. Het derde en grootste invasieleger van circa 200.000 man bestond voor de meerderheid uit Oostenrijkse soldaten onder leiding van de Oostenrijkse veldmaarschalk Schwarzenberg. Dit bereikte eind maart 1814 als eerste leger Parijs.¹⁴⁸ Het volgende hoofdstuk analyseert de militaire hervormingen in Oostenrijk.

¹⁴⁶ Rothenberg, 1982, 188

¹⁴⁷ Dwyer, P.G., 'Self-interest versus the common cause: Austria, Prussia and Russia against Napoleon', *Journal of Strategic Studies* (2008) 621

¹⁴⁸ Rothenberg, 1982, 188

Hoofdstuk Vier – De hervormingen van het Oostenrijkse leger in de periode 1801-1813¹⁴⁹

Oostenrijk was aan het eind van de zeventiende eeuw een militaire grootmacht in Europa. Onder Karel VI (1711-1740) desintegreerde het Oostenrijkse leger. Dit werd veroorzaakt door een combinatie van zwak leiderschap, ontoereikende financiën en weerstand van de standen tegen een staand leger. Hierdoor leed Oostenrijk tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) belangrijke nederlagen, waaronder het verlies van Silezië aan Pruisen. Deze nederlagen leidden tot militaire hervormingen. Onder leiding van Maria Theresia (1740-1780) en Joseph II (1780-1790) werd een nieuw Oostenrijks leger gecreëerd. Oostenrijk kreeg een staand leger van ruim 100.000 man, dat op basis van een tienjarige overeenkomst met de standen werd gefinancierd.¹⁵⁰

Het officierskorps bestond uit leden van de adel. De hoogste posities werden ingenomen door leden van de keizerlijke familie en leden van de machtigste families van het rijk. De lagere posities stonden open voor leden van de lage adel, maar ook voor de burgerij. Het officierskorps was primair loyaal aan de monarchie. De loyaliteit werd versterkt door het keizerlijke hof voor officieren open te stellen en verdienstelijke soldaten in de adelstand te verheffen. Maria Theresia richtte militaire academies op, die belangrijke bronnen voor de aanlevering van professionele officieren vormden. Daarnaast vonden veel officieren uit buitenlandse legers emplooi in het nieuwe Oostenrijkse leger.

Soldaten werden op basis van vrijwilligheid of op basis van districtsconscriptie geworven. De conscriptie gold alleen voor de Oostenrijkse erflanden en niet voor Hongarije. Zij kende vele vrijstellingen, waardoor soldaten voornamelijk uit de laagste klassen werden gerekruteerd. Gezien de vele vrijstellingen en een levenslange dienstplicht, was het leger niet populair. Daarom vond er regelmatig gedwongen rekrutering plaats, om het leger van voldoende soldaten te kunnen voorzien. De cohesie van het leger werd verbeterd door de uniformering van alle verschillende eenheden en door een strakke discipline.

¹⁴⁹ onder de term Oostenrijk wordt het rijk van de Habsburgse keizers in onder andere de Oostenrijkse erflanden, Bohemen, Galicië, Hongarije, Balkan en Noord-Italië verstaan

¹⁵⁰ Okey, R., *The Habsburg Monarchy, c. 1765-1918. From Enlightenment to eclipse* (Basingstoke, Hampshire, 2001) 33

Op basis van de ervaringen tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) werd het Reglement van 1769 opgesteld. Dit reglement was gericht op discipline, linie-opstelling en een behoedzame strategie.¹⁵¹

Binnen het keizerlijke hof fungeerde de Hofkriegsrat als 'Ministerie van Oorlog' met als taken werving, proviand, uitrusting en vestingwerken. Deze fungeerde daarnaast als staf van het keizerlijke opperbevel en als het militaire kabinet van de keizer. De Hofkriegsrat kende niet de zelfstandigheid van een ministerie. Alle besluiten moesten door de keizer persoonlijk worden geautoriseerd, de militaire financiën werden door de Hofkammer bepaald en de keizer stuurde de generaals van het Oostenrijkse leger direct aan.¹⁵²

Het Oostenrijkse leger groeide tijdens de Zevenjarige Oorlog (1757-1763) tot circa 250.000 man in 1760. Het wist tijdens deze oorlog het merendeel van de veroveringen van Frederik de Grote ongedaan te maken onder andere door de bezetting van Berlijn in 1760.¹⁵³ Het leger had in 1792 aan het begin van de oorlog met het revolutionaire Frankrijk een omvang van circa 300.000 man op papier. De werkelijke omvang bedroeg circa 200.000 tot 250.000 man.¹⁵⁴ Het wist het revolutionaire Franse leger tijdens de oorlogen van de Eerste Coalitie (1792-1797) en de Tweede Coalitie (1799-1801) regelmatig te verslaan.

Uiteindelijk werd het Oostenrijkse leger in de tweede helft van 1800 in het Duitse Rijk bij Hohenlinden en in Noord-Italië bij Marengo door het Franse leger verslagen. Het Franse leger dreigde daardoor Wenen te bezetten. Dit leidde in februari 1801 tot de Vrede van Lunéville tussen Frankrijk en Oostenrijk. Met dit vredesverdrag consolideerde Frankrijk zijn territoriale winst uit de oorlogen tegen beide coalities. Oostenrijk verloor de Oostenrijkse Nederlanden, delen van Noord-Italië en gebieden in het Duitse Rijk. In totaal verloor Oostenrijk circa 1,5 miljoen inwoners.¹⁵⁵

¹⁵¹ Rothenberg, G.E., 'The Habsburg army in the Napoleonic wars', *Journal of the American Military Institute* (1973) 1

Okey, 2001, 36

¹⁵² Regele, O., *Der Österreichische Hofkriegsrat, 1556-1848* (Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1949) 16

¹⁵³ Okey, 2001, 38

Regele, 1849, 76

¹⁵⁴ Rothenberg, 1973, 1

Rothenberg, 1978, 167

¹⁵⁵ Roeder, K.A., *Baron Thugut and Austria's response to the French revolution* (Princeton, Princeton University Press, 1997) 246

In januari 1801 werd aartshertog Karl, broer van keizer Franz I, door de keizer benoemd tot veldmaarschalk in het Oostenrijkse leger en tegelijkertijd tot president van de Hofkriegsrat. Hij voerde gedurende de periode 1801-1809 een groot aantal militaire hervormingen door.

4.1. – de militaire hervormingen in Oostenrijk tussen 1801-1813

Aartshertog Karl had als bevelhebber van het Oostenrijkse leger persoonlijk deelgenomen aan de strijd tegen het Franse revolutionaire leger. Hij had de bemoeienis ervaren van hoge ambtenaren aan het hof van keizer Franz met betrekking tot de strategie en tactiek van zijn leger. Dit veranderde niet na zijn benoeming in december 1800. In de herfst van 1802 presenteerde hij aan de keizer zijn analyse van de binnenlandse situatie van Oostenrijk. De grootste kritiek in zijn analyse betrof de ontoereikende kwaliteit en mentaliteit van de Oostenrijkse ambtenaren.¹⁵⁶

4.1.1. – de hervormingen van 1801-1805

In de periode 1801-1805 slaagde Karl erin om twee hervormingen succesvol in gang te zetten. De eerste betrof de reorganisatie van de grenstroepen langs de Turkse grens. De tweede betrof de professionalisering van de militaire bureaucratie. Karl overtuigde de keizer ervan dat het hoogste adviesorgaan, de ‘Staatsrat’, werd vervangen door het ‘Staats und Konferenz Ministerium’. Hierin werden de ministeries van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken en Oorlog & Marine ondergebracht, om de keizer integraal te adviseren. Karl werd minister van het laatste ministerie en voegde de Hofkriegsrat aan dit ministerie toe.¹⁵⁷ De kwaliteit van de medewerkers en administratieve procedures van de Hofkriegsrat werden verbeterd. Tevens werd de Hofkriegsrat uitgebreid met een generale staf.¹⁵⁸

Karl slaagde er niet in om de dienstplicht te hervormen. Hongarije bleef vrijgesteld van conscriptie en de levenslange dienstplicht werd verminderd tot een periode van tien tot veertien jaar. Dit leidde niet tot een grotere populariteit van het leger noch kon het leger rekruten buiten de erflanden werven. Tegelijkertijd werd Karl geconfronteerd met een dalend militair budget zonder dat hij dit tij kon keren.

¹⁵⁶ Roeder, K.A., ‘The Habsburg foreign ministry and political reform, 1801-1805’, *Central European History* (1989) 162

¹⁵⁷ Rothenberg, 1982, 67

¹⁵⁸ Regele, 1949, 28

Rothenberg, 1978, 169

Het budget daalde van 87 miljoen gulden in 1801, via 45 miljoen in 1802 tot 35 miljoen in 1804.¹⁵⁹ Karl adviseerde de keizer daarom in 1805 een voorzichtige koers te volgen met betrekking tot een volgende oorlog met Napoleon. Zijn advies was tegengesteld aan het advies van de hoogste ambtenaar en van de minister van buitenlandse zaken aan de keizer. Zij adviseerden een mobilisatie, mede op basis van een in 1804 gesloten alliantie met Rusland tegen Napoleon. Tegen zijn wil verloor Karl in het voorjaar van 1805 zijn positie als president van de Hofkriegsrat, werd generaal Mack tot chef-staf benoemd en werd de mobilisatie gestart. Bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1805 werd het Oostenrijkse leger in Beieren door Mack en in Italië door Karl geleid.¹⁶⁰

Mack werd in oktober 1805 bij Ulm door Napoleon gedwongen te capituleren. Daarna bezette Napoleon Wenen en vluchtte de keizer naar het Russische legerhoofdkwartier in Bohemen. Napoleon versloeg in december 1805 bij Austerlitz het Russische leger. Oostenrijk sloot in dezelfde maand met Frankrijk de Vrede van Pressburg. Het verloor territoria op de Balkan, in Italië en in het Duitse Rijk met in totaal 2,5 miljoen inwoners. Tevens legde Napoleon Oostenrijk een grote oorlogsheffing op.¹⁶¹

4.1.2. – de hervormingen van 1806-1809

Na de nederlaag van 1805 werd Karl in 1806 tot opperbevelhebber van het Oostenrijkse leger benoemd. Tegelijkertijd werd hij herbenoemd als president van de Hofkriegsrat en van drie andere militaire instituten. Karl voerde een aantal militair-operationele hervormingen succesvol door. Incompetente generaals werden ontslagen, de kwaliteit van de generale staf werd verbeterd, het leger werd in flexibeler eenheden georganiseerd en de rol van de artillerie werd verbeterd. Het leger kreeg in 1806 een nieuw Reglement dat deze veranderingen weerspiegelde. Dit Reglement werd in 1807 voor de infanterie in een separaat Reglement verder uitgewerkt. Beide Reglementen hielden vast aan de principes van de achttiende-eeuwse oorlogvoering. Het Oostenrijkse leger bleef gebaseerd op discipline, linie-opstelling en een voorzichtige strategie.

¹⁵⁹ Rothenberg, 1978, 170

¹⁶⁰ Rothenberg, 1973, 2

Roeder, 1989, 176

¹⁶¹ Rothenberg, 1982, 101

Dit weerspiegelde zich ook in de besluitvorming met betrekking tot de oprichting van de "Landwehr" als nationale reserve. De keizer, Karl zelf en vele andere hoge militairen waren uit principe tegen een nationale militie. Het leger was in hun ogen een dynastiek en geen nationaal instituut.¹⁶² Financieel gesproken was de Landwehr de goedkoopste manier om een militaire reserve te vormen. Gezien de Oostenrijkse financiële situatie en het verlies van de Spaanse troon van Bourbon aan Napoleon, stemde de keizer in juni 1808 in met oprichting van de Landwehr. In de oorlog van 1809 had het Oostenrijkse leger een omvang van circa 350.000 man met een reserve van circa 200.000 man.¹⁶³ Dit leger was in 1809 niet optimaal voor de volgende oorlog tegen Napoleon voorbereid. De hervormingen waren nog niet in voldoende mate ingebed. Daarnaast werd Karl door veel administratieve belemmeringen en hofintriges in beslag genomen. Net als in 1805 kende Oostenrijk in 1809 geen integraal oorlogsplan.¹⁶⁴

Karl leed in april 1809 bij Regensburg een nederlaag tegen Napoleon, waarna Napoleon in mei 1809 Wenen bezette. In dezelfde maand versloeg Karl bij Aspern Napoleon. Dit was de eerste grote continentale nederlaag van Napoleon. Karl maakte geen gebruik van deze overwinning om het leger van Napoleon te vernietigen. Dit werd deels veroorzaakt door het gebrek aan pontons om de Donau over te steken. De belangrijkste reden ervoor was de zijn behoedzame strategie. In juli 1809 versloeg Napoleon bij Wagram het Oostenrijkse leger, dat zich gedisciplineerd wist terug te trekken.¹⁶⁵ De Vrede van Schönbrunn van oktober 1809 verplichtte Oostenrijk tot het afstaan van territoria met in totaal 3,5 miljoen inwoners, het betalen van een oorlogsschuld van 85 miljoen gulden en de verplichting zijn leger tot 150.000 man te beperken.¹⁶⁶ Karl trok zich na deze nederlaag terug als opperbevelhebber en zou na 1809 niet meer actief aan de strijd tegen Napoleon deelnemen.

¹⁶² Rothenberg, 1973, 2

¹⁶³ Rössler, H., *Graf Johann Pilippe Stadion, Napoleons deutscher Gegenspieler, 1809 bis 1824* (Wien, 1966) deel 1, 292

Rothenberg, 1982, 119

¹⁶⁴ Rachensteiner, M., *Kaiser Franz und Erzherzog Carl. Dynastie u. Heerwesen in Österreich, 1796-1809.* (München, R. Oldenbourg Verlag, 1972) 94

Rothenberg, 1982, 127

¹⁶⁵ Regele, 1949, 64

¹⁶⁶ Rössler, 1966, deel 2, 64

4.1.3. – de hervormingen van 1809-1813

De keizer had in 1806 het Ministerie van Oorlog & Marine en in 1808 het Staats und Konferenz Ministerium opgeheven.¹⁶⁷ De Hofkriegsrat kreeg na het vertrek van Karl de regie over het leger terug. Deze slaagde erin om de militaire infrastructuur van Oostenrijk in stand te houden. De door Karl doorgevoerde hervormingen werden niet teruggedraaid. Alleen de Landwehr werd teruggebracht tot een hulpkorps.

Oostenrijk was in staat om in 1813 een leger van 480.000 man op de been te brengen, waarvan 300.000 man gevechtstroepen. Het voerde het opperbevel over de geallieerde troepen van in totaal 780.000 man in de strijd tegen Napoleon in het najaar van 1813.¹⁶⁸ De geallieerde legers onder bevel van Schwarzenberg met Radetzky als chef-staf maakten gebruik van de Franse revolutionaire militaire innovaties als snelheid en concentratie van een maximaal aantal troepen. Na de overwinning in oktober 1813 bij Leipzig kozen ze weer voor de achttiende-eeuwse wijze van oorlogvoering, waarin behoedzaamheid centraal stond.

4.1.4. – de hervormingen na 1813

De invasie van Frankrijk in 1814 werd door drie legers uitgevoerd. Naast een Pruisisch leger van 80.000 man en een Russisch-Pruisisch leger van 70.000 man, werd de hoofdmacht gevormd door het Oostenrijks-Russische leger van 200.000 man onder bevel van Schwarzenberg. Dit leger bestond voor circa 130.000 man uit Oostenrijkse troepen en bezette Parijs in april 1814.¹⁶⁹

Na de definitieve nederlaag van Napoleon in 1815 versterkte het leger zijn achttiende-eeuwse karakter. Het aandeel van officieren uit de burgerij daalde na 1815. De primaire loyaliteit van het officierskorps bleef gericht op de monarchie. Vanaf 1809 werd de Landwehr afgebouwd en deze werd in 1831 opgeheven. Het conscriptiesysteem uit de hervorming van Joseph II bleef gehandhaafd, waardoor soldaten hoofdzakelijk uit de laagste klassen werden gerekruteerd. De dienstplicht bleef lang en varieerde van veertien jaar tot levenslang in de verschillende landen binnen Oostenrijk. De soldij was laag en lijfstraffen waren een vast onderdeel van de discipline. Dit leidde tot een hoge desertie.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Rössler, 1996, deel 1, 302

¹⁶⁸ Rössler, 1966, deel 2, 87

Rothenberg, 1973, 4

¹⁶⁹ Rothenberg, 1982, 188

¹⁷⁰ Rothenberg, G.E., 'The Austrian Army in the age of Metternich', *The Journal of Modern History* (1968) 157

De Hofkriegsrat bleef de hoogste militaire instantie binnen het Oostenrijkse bestuur. De meeste posten ervan werden bezet door burgers en niet door ervaren militairen. De generale staf bleef een afdeling van de Hofkriegsrat.¹⁷¹

Het verloop van de militaire hervormingen was een weerspiegeling van de maatschappelijke hervormingen in Oostenrijk. Deze zullen in de volgende paragraaf worden geanalyseerd.

4.2. – de invloed van de maatschappelijke hervormingen

In tegenstelling tot Pruisen, lag het zwaartepunt van de maatschappelijke hervormingen in Oostenrijk ver voor de Franse Revolutie. Maria Theresia startte in 1740 ook een groot aantal maatschappelijke hervormingen. Op het terrein van wetgeving, onderwijs, belastingheffing, commercie en overheidsbestuur werden hervormingen doorgevoerd. Het doel van de maatschappelijke hervormingen was het versterken van de Oostenrijkse staat. Een centrale rol hierin betrof de creatie van een keizerlijke bureaucratie. Tot 1740 waren het keizerlijke hof en het leger de enige centrale instituties van Oostenrijk. Alle andere instituties en hun taken waren in de afzonderlijke landen of provincies belegd. Belangrijke instituten die Maria Theresia oprichtte waren de ‘Staatsrat’ voor binnenlandse advies aan de keizer en de ‘Haus-Hof und Staatskanzlei’ voor het buitenlandse beleid. Het hoofd van deze laatste fungeerde als eerste minister van de staat.¹⁷² Een van de resultaten van de hervormingen was de groei van de staatsinkomsten van 20 miljoen gulden tot 50 miljoen in 1760.¹⁷³

Deze hervormingen werden na 1780 door Joseph II gecontinueerd. De wetgeving, de belastingheffing en het overheidsbestuur werden verder hervormd met als doel een centrale, egalitaire staat van het dynastieke rijk te maken.¹⁷⁴ Hierdoor nam de macht van de centrale staat verder toe ten koste van de privileges van de adel. Tegelijkertijd werden een aantal nieuwe hervormingen doorgevoerd.

¹⁷¹ Rothenberg, 1968, 156

¹⁷² Taylor, A.J.P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918* (London, H. Hamilton, 1948) 16
Rothenberg, 1982, 14

¹⁷³ Okey, 2001, 38

¹⁷⁴ Taylor, 1048, 17

Twee van de meest ingrijpende betroffen de emancipatie van de boeren en de confiscatie van kerkelijk bezit.¹⁷⁵ De weerstand van de standen tegen deze aantasting van hun privileges leidde tot opstanden in de Oostenrijkse Nederlanden en Hongarije. Dit dwong Joseph II en na diens dood in 1790 Leopold II, een groot aantal hervormingen terug te draaien. Na de dood van Leopold II in 1792, voerde keizer Franz I (1792-1835) een beperkt aantal hervormingen door. De nieuwe Civiele Code werd ingevoerd, bestuur en rechtspraak werden gescheiden, het primair onderwijs werd verder uitgebreid en de overheid verkreeg meer invloed op de theologische opleiding.

Tegelijkertijd kwam met de start van het bewind van Franz I in 1792 een eind aan de verlichte hervormingen zoals ingezet door Maria-Theresia en Joseph II: het verleden werd nu een bron voor eventuele aanpassingen aan regering en bestuur.¹⁷⁶ Daarom vonden er na 1792 geen hervormingen plaats met betrekking tot de privileges van de adel, de emancipatie van de boeren, de belastingheffing en het overheidsbestuur.¹⁷⁷ De door Sperber geanalyseerde veranderingen op het terrein van de maatschappelijke orde, politieke participatie en inrichting van de overheid, deden zich in Oostenrijk niet voor. Alleen de veranderingen in de economie vonden ook in Oostenrijk plaats. Zo nam de bevolking van Oostenrijk tussen het eind van de achttiende eeuw en 1848 met 40% toe door de toename in landbouwopbrengsten en industriële productie.¹⁷⁸ Voor het overige bleef Oostenrijk een oud-Europees, dynastiek land met een feodale structuur.¹⁷⁹

Dit werd veroorzaakt doordat Oostenrijk geen uniform land met uniforme bevolking was dat door geografie of nationaliteit werd verenigd.¹⁸⁰ Het was meer een verzameling zelfbewuste nationale tradities, die alleen door de monarchie werden verenigd.¹⁸¹ Oostenrijk werd eeuwenlang als “the Lands of the House of Habsburg” beschouwd.¹⁸²

¹⁷⁵ Sperber, 2000, 52

Okey, 2001, 41

¹⁷⁶ Roider, 1997, 112

¹⁷⁷ Blackbourn, 1998, 80

Okey, 2001, 52

¹⁷⁸ Okey, 2001, 82

¹⁷⁹ Nipperdey, 1983, 337

¹⁸⁰ Taylor, 1948, 9

¹⁸¹ Rothenberg, 1982, 14

Okey, 2001, 3

¹⁸² Taylor, 1948, 9

De Franse revolutie en de verliezen tegen Napoleon dwongen de monarchie niet tot ingrijpende maatschappelijke veranderingen. Dit werd veroorzaakt door drie factoren. Ten eerste werd de monarchie gedurende deze periode niet door een existentiële crisis in haar voortbestaan bedreigd. De militaire nederlagen tegen Napoleon, het verlies aan territoria en de financiële tekorten brachten de monarchie niet in gevaar. Oostenrijk kende een groeiende bevolking van circa 25 miljoen inwoners en kon deze verliezen absorberen. Het verlies van in totaal 7,5 miljoen inwoners op een totaal van circa 25 miljoen gedurende een periode van bijna 10 jaar was niet zo ingrijpend vergeleken met de halvering in één jaar van zijn 9,7 miljoen inwoners voor Pruisen.

In de tweede plaats bestond er geen tegenstelling tussen de monarchie en de adel, zoals in Frankrijk het geval was voor de revolutie. De adel behield zijn nationale en lokale privileges in ruil voor de dynastieke macht van de keizer. Beide partijen deelden de angst voor de revolutie. Het succes van het contra-revolutionaire beleid van de keizer versterkte het vertrouwen van de adel in de monarchie. Beide partijen werden niet bedreigd door de stedelijke burgerij of boerenstand. In geheel Oostenrijk vormde de burgerij met circa 100.000 inwoners een minderheid op een totale bevolking van 25 miljoen. De drie grootste steden – Wenen, Praag en Pressburg – hadden gezamenlijk circa 300.000 inwoners. De miljoenen boeren vormden de grootste bevolkingsgroep in Oostenrijk maar zij waren verbonden met hun lokale entiteit.

Tot slot kende Oostenrijk geen of weinig hervormers binnen de bureaucratie en het leger. De monarchie stond centraal in de Oostenrijkse politiek. Het leger was loyaal aan de monarchie en de bureaucratie stond ten dienste van de adel.¹⁸³ De bureaucratie was relatief eerlijk, nijver maar langzaam. Dit werd veroorzaakt doordat ze niet werd aangestuurd. Franz I prefereerde een niet-gecoördineerd bestuur boven een coherent bestuursstelsel onder leiding van een eerste minister. Zo'n systeem was een bedreiging van zijn dynastieke macht.¹⁸⁴

¹⁸³ Nipperdey, 1983, 80
Blackbourn, 1998, 80
Okey, 2001, 9

¹⁸⁴ Taylor, 1948, 38
Okey, 2001,

In een poging om overlap, incompetentie, gebrek aan coördinatie en persoonlijke intriges tegen te gaan, werd in 1801 het Staats und Konferenz Ministerium opgericht. De belangrijkste ministers en ambtenaren konden de keizer op deze wijze van gecoördineerd advies dienen. Tegelijkertijd kon daarmee de grote hoeveelheid memo's direct gericht aan de keizer worden verminderd. De keizer bleef ondanks het instellen van deze raad zelfstandig besluiten nemen zonder dat het aantal memo's verminderde. Zo wachtten begin 1802 circa 2.000 documenten nog op een besluit van de keizer. In 1808 hief de keizer dit Ministerium op. Op deze wijze behield hij zijn voorsprong op bureaucratie en leger.¹⁸⁵ De keizer bleef ook na de definitieve nederlaag van Napoleon alleen met veranderingen instemmen als die het Oostenrijkse Ancien Régime intact lieten. Voorbeelden van dergelijke veranderingen waren de geldsanering in 1816, de oprichting van een Centrale Bank in 1817, de oprichting van een polytechnische school in 1815 en het veranderen van de diverse douanetarieven tussen 1816 en 1826.¹⁸⁶

De voorgestelde hervorming van de directe en de indirecte belastingen werd in 1823 definitief door de keizer afgewezen. Deze hervorming vormde een te grote bedreiging voor de privileges van de adel.

De maatschappelijke hervormingen bepaalden de militaire hervormingen gedurende het bewind van Franz I. De militaire hervormingen van het Oostenrijkse leger dienden ten dienste te staan van de monarchie. De hervormingen die werden doorgevoerd in de periode 1801-1805 en 1806-1809 betroffen alleen administratieve hervormingen in de Hofkriegsrat en militair-operationele hervormingen in het leger. Dergelijke hervormingen vormden geen bedreiging voor het achttiende-eeuwse, dynastieke en loyale karakter van het leger. Hervormingen die dat wél waren, werden door de keizer afgekeurd. Voorbeelden hiervan waren de uitbreiding van de conscriptie, de aanpassing van de dienstplichttermijn, de afschaffing van lijfstraffen, de introductie van de revolutionaire Franse tactieken en de oprichting van een ministerie van oorlog.

¹⁸⁵ Nipperdey, 1983, 338

Okey, 2001, 74

¹⁸⁶ Rössler, 1966, 166

Alleen op de momenten dat de monarchie in gevaar leek te komen, stemde de keizer in met hervormingen van een fundamentele karakter. Die situatie deed zich voor met de dreigende bezetting van Wenen in 1800, de bezetting van Wenen in 1805 en het afzetten van het Spaanse koningshuis door Napoleon in 1808. Op die momenten stemde de keizer in met het verenigen van de functie van opperbevelhebber van het leger met die van president van de Hofkriegsrat, met de oprichting van de Landwehr of met een oorlogsverklaring aan Napoleon. Deze besluiten werden ongedaan gemaakt zodra het gevaar voor de monarchie was geweken.

4.3. – de resultaten van de militaire hervormingen in Oostenrijk

Deze paragraaf analyseert de resultaten van de militaire hervormingen vanuit drie invalshoeken. Ten eerste worden de hervormingen afgemeten aan de doelstelling van aartshertog Karl. Daarna worden deze afgemeten aan de doelstelling van Franz I. En tot slot worden ze afgemeten aan de prestaties van het Oostenrijkse leger tegen het Franse leger.

4.4.1. – de resultaten van de hervormingen van aartshertog Karl

Karl wist met succes alle militair-operationele hervormingen die hem voor ogen stonden door te voeren. Hij slaagde er gedeeltelijk in administratieve hervormingen in de Hofkriegsrat tot stand te brengen. De Hofkriegsrat werd geprofessionaliseerd en uitgebreid met een generale staf terwijl de productie van memo's werd gereduceerd. Zo verminderde in de periode mei tot en met december 1803 binnen de Hofkriegsrat het aantal nota's van 81.493 tot 46.772 en het aantal ambtenaren van 210 tot 160.¹⁸⁷

Hij slaagde er niet in om de politieke aansturing van het leger te vereenvoudigen. De samenvoeging van de Hofkriegsrat en het Ministerie van Oorlog & Marine in 1802 werd vier jaar later ongedaan gemaakt. De Hofkriegsrat werd na 1809 weer een civiel instituut, dat los van de militaire operaties door de keizer werd aangestuurd. En het budget van het leger bleef buiten de invloed van Karl, de Hofkriegsrat en andere militaire instituten in handen van de Hofkammer.

¹⁸⁷ Regele, 1949, 29

Karl wist bij alle hervormingen het achttiende-eeuwse karakter van het Oostenrijkse leger te behouden. Geen van zijn hervormingen betekende een fundamentele wijziging van opzet en operatie van het Oostenrijkse leger. Dit was een bewuste keus. Karl wees de moderne oorlogvoering af, zoals die door de Franse revolutionaire legers werd geïntroduceerd. Het Reglement van 1806 bepaalde dat “war, the greatest calamity that could befall a nation, should not be made even more terrible by appeals to national passions”.¹⁸⁸

4.4.2. – de resultaten van de hervormingen voor keizer Franz I

Voor Franz I was het leger bedoeld om de Habsburgse monarchie in stand te houden. Franz I was een tegenstander van iedere maatschappelijke verandering. Hij zag “...in den geistigen Strömungen seiner Zeit nur Gefährdungen seiner absoluten Herrschaft...”.¹⁸⁹ Anders geformuleerd: “...his only quality was a stubbornness in resisting foreign enemies and domestic change...”.¹⁹⁰

Dit betekende dat het Oostenrijkse leger de monarchie moest beschermen tegen de revolutionaire Franse legers en het aan de Franse Revolutie ten grondslag liggende gedachtegoed. Het overnemen van de revolutionaire Franse militaire innovaties door het Oostenrijkse leger was een risico voor zijn monarchie. Algemene conscriptie en een nationale militie betekenden het oprichten van een volksleger. Het verhogen van de belastingen ten behoeve van de militaire uitgaven en het invoeren van conscriptie buiten de Oostenrijkse erflanden betekenden een aantasting van de privileges van de adel. Het versterken van de centrale bureaucratie verminderde de macht van de adel maar vooral die van hemzelf.

Het Oostenrijkse leger diende daarom met een achttiende-eeuwse wijze van oorlogvoering de Franse legers te weerstaan. Eventuele verliezen kon Oostenrijk gezien de omvang van het land en de dynastieke structuur, opvangen. De militaire hervormingen die gedurende de periode 1801-1813 tot stand kwamen, voldeden aan deze eisen. Het leger bleef een achttiende-eeuws dynastiek instrument. Alle hervormingen die het achttiende-eeuwse karakter ervan ook maar enigszins konden aantasten, werden afgewezen of na korte tijd teruggedraaid.

¹⁸⁸ Rothenberg, G.E., ‘Soldiers and the Revolution: the French army, society and the state, 1788-1799’, *The Historical Journal* (1989) 995

¹⁸⁹ Rössler, 1966, deel 1, 230

Blackbourn, 1989, 52

¹⁹⁰ Taylor, 1948, 38

Tegelijkertijd stelden de militair-operationele hervormingen die werden ingevoerd het leger in staat de Franse legers gedurende de jaren 1792 tot en met 1814 te weerstaan en uiteindelijk zelfs te verslaan. Oostenrijk wist in 1792, 1800, 1809 en 1813 iedere maal met een leger van circa 300.000 tot 500.000 man tegen Napoleon op te trekken. Dit betekende een mobilisatiepercentage van circa 4,5 tot 5,5 % vergeleken met 7% in Frankrijk en 6 tot 11% in Pruisen.¹⁹¹ Het Oostenrijkse leger werd nooit totaal vernietigd. De capitulatie van Mack met een legermacht van circa 25.000 man bij Ulm in oktober 1805 was de grootste en meest vernederende nederlaag die het leed.

De overwinningen van 1813 en 1814 bevestigden Franz I in zijn keuze de militaire effectiviteit ondergeschikt te maken aan het dynastieke belang.¹⁹² Net zoals hij dat bij alle hervormingen had gedaan. Volgens Taylor maakte Franz I effectief gebruik van de Habsburgse politiek die was gebaseerd op “...patience and obstinacy, professional armies and a policy of alliances...”.¹⁹³

4.4.3. – de resultaten tegen het Franse leger

Deze masterthese is geen militaire analyse van de strijd tussen het Franse en Oostenrijkse leger. Op basis van de literatuur over de Oostenrijkse hervormingen kunnen wel een aantal conclusies over de prestaties van het Oostenrijkse leger worden getrokken.

Het Oostenrijkse leger versloeg regelmatig het Franse leger. Oostenrijk (en Pruisen) zegevierden tegen Frankrijk tijdens de Eerste en Tweede Coalitie wanneer beide landen met hetzelfde aantal manschappen een veldslag leverden.¹⁹⁴ Ook daarna wist het Oostenrijkse leger het Franse leger te verslaan. Het verloop van de strijd tussen de Oostenrijkse en Franse legers toont aan dat de Franse legers niet onoverwinnelijk waren. De Franse legers wonnen tot 1813 wel iedere maal de beslissende veldslag, zij het met steeds meer moeite.

¹⁹¹ Dwyer, 2008, 609

¹⁹² Rothenberg, G.E., *The army of Francis Joseph* (West Lafayette, Purdue University Press, 1976) hoofdstuk 1

¹⁹³ Taylor, 1948, 21

¹⁹⁴ Blanning, 1996, 270

Na de overwinning van de Fransen in november 1792 bij Jemappes in de Oostenrijkse Nederlanden, versloeg het Oostenrijkse leger in maart 1793 het Franse leger bij Neerwinden. Hierdoor herwon Oostenrijk de controle over de Oostenrijkse Nederlanden. Oostenrijk had toen een grote kans om het revolutionaire Frankrijk definitief te verslaan. De aandacht van de Oostenrijkse kanselier Thugut voor territoriale winst in plaats van een definitieve militaire overwinning, liet dit momentum verloren gaan.¹⁹⁵ Na de nederlaag bij Wattignies in november 1793, werden de Oostenrijkers in mei 1794 bij Tourcoing weer door de Fransen verslagen. Daarna zegevierden de Oostenrijkers in dezelfde maand bij Tournai totdat het Franse leger in juni 1794 het Oostenrijkse leger bij Fleurus definitief versloeg en uit de Lage Landen verdreef.

In het Duitse Rijk werden in oktober 1795 de Fransen bij Mainz door de Oostenrijkers verslagen en achter de Rijn teruggedrongen. Nadat het Franse leger in augustus 1796 het Oostenrijkse leger bij Neresheim had verslagen, zegevierden de Oostenrijkers in augustus 1796 bij Amberg en in september 1796 bij Würzburg. Hierna trokken de Franse troepen zich weer terug achter de Rijn. Alleen tijdens de veldslagen in Italië wist het Oostenrijkse leger geen enkele maal tegen het Franse leger onder leiding van Napoleon te zegevieren. De nederlaag bij Rivoli in januari 1797 leidde tot het einde van de Oostenrijkse deelname aan de Eerste Coalitie.

Ook tijdens de oorlog van de Tweede Coalitie boekte het Oostenrijkse leger successen tegen het Franse leger. In het Duitse Rijk versloegen de Oostenrijkers in maart 1799 bij Stockach en in juni 1799 bij Zürich de Fransen. Dit patroon deed zich ook voor in Noord-Italië. Het Oostenrijkse leger versloeg in april 1799 bij Magnano het Franse leger. Daarnaast zegevierde een legermacht samengesteld uit voornamelijk Oostenrijkse soldaten onder leiding van de Russische generaal Sukurov, bij Trebbia in juni 1799 en bij Novi in augustus 1799 over een Franse legermacht. De tweedracht in het geallieerde coalitie over onder andere de verdeling van de territoriale winst liet het momentum van deze overwinningen voorbijgaan.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Roider, 1989, 132

¹⁹⁶ Roider, 1989, 312

En het gaf Napoleon de tijd om zijn leger in het oosten van Frankrijk op te bouwen en in alle rust te bepalen waar hij dit leger het beste kon inzetten. De daarop Oostenrijkse nederlagen in 1800 bij Hohenlinden en Marengo leidde tot het einde van de Oostenrijkse deelname aan de Tweede Coalitie.

Tijdens de oorlog van 1805 werd het Oostenrijkse leger in Duitsland van 25.000 man bij Ulm gedwongen te capituleren waarna Napoleon Wenen bezette en het Russische leger bij Austerlitz vernietigde. Karl weigerde met het Oostenrijkse leger van 85.000 man vanuit Italië tegen Napoleon op te trekken en nam niet deel aan de slag bij Austerlitz. Het Oostenrijkse leger bleef daardoor intact.

De overwinning bij Aspern in mei 1809 was de eerste grote continentale nederlaag van Napoleon. Het Oostenrijkse leger maakte geen gebruik van deze nederlaag om het Franse leger te vernietigen. De daarop volgende veldslag bij Wagram in juli 1809 werd door Oostenrijk verloren, zonder dat het leger vernietigd werd. Het trok zich gedisciplineerd terug met een hogere buit en lagere verliezen dan Napoleon.¹⁹⁷

In 1813 leverde Oostenrijk het grootste troepenaandeel en het opperbevel aan de geallieerde coalitie. Deze versloeg Napoleon in oktober 1813 bij Leipzig en bezette Parijs in april 1814. Dit succes was in de eerste plaats te danken aan de numerieke superioriteit van de geallieerden. Die werd veroorzaakt omdat de geallieerden voor de eerste maal sinds de Franse Revolutie een gezamenlijk programma en strategie tegen de Franse legers hadden.¹⁹⁸ Op de tweede plaats speelde de voorzichtige, achttiende-eeuwse tactiek van de Oostenrijkse opperbevelhebber een belangrijke rol.

¹⁹⁷ Regele, 1949, 64
Rothenberg, 1982, 168
¹⁹⁸ Dwyer, 2008, 621

Hoofdstuk Vijf – Conclusie

5.1. – de beantwoording van de onderzoeksvraag

De onderzoeksvraag van deze masterscriptie is de vergelijking tussen aanpak en resultaten van de hervormingen van respectievelijk het Pruisische en Oostenrijkse leger in de periode tussen 1800 en 1815 als case-studie van de maatschappelijke hervormingen die in beide landen naar aanleiding van de Franse Revolutie en het tijdperk van Napoleon werden doorgevoerd. In hoeverre zijn de militaire hervormingen in Pruisen en Oostenrijk een weerspiegeling van de maatschappelijke hervormingen in deze landen na de Franse Revolutie? Wat leren de militaire hervormingen ons over de maatschappelijke hervormingen en omgekeerd?

Ter beantwoording van deze onderzoeksvraag zijn in hoofdstuk twee van deze masterthese de militaire en de daaraan ten grondslag liggende maatschappelijke veranderingen in Frankrijk geanalyseerd. Deze leidden tot een militaire dominantie van Frankrijk in continentaal Europa en dwongen Pruisen en Oostenrijk tot het doorvoeren van soortgelijke veranderingen. In de hoofdstukken drie en vier zijn de militaire veranderingen, de invloed van de maatschappelijke veranderingen erop respectievelijk de resultaten ervan in Pruisen en Oostenrijk onderzocht. Het onderzoek naar maatschappelijke hervormingen na de Franse Revolutie, is gebaseerd op de analyse van Jonathan Sperber.¹⁹⁹ Naar zijn mening vonden er gedurende de periode 1780-1850 fundamentele veranderingen plaats op het gebied van de maatschappelijke orde, de politieke participatie, de inrichting en macht van de overheid, en tot slot van de economie. De interactie van deze vier veranderingen leidde tot een periode van politiek-sociale instabiliteit waardoor dit tijdvak als revolutionair kan worden gekenschetst.

¹⁹⁹ Sperber, J., *Revolutionary Europe, 1780-1850* (London, Routledge, 2000)

Uit het onderzoek van deze masterthese blijkt dat de militaire hervormingen een goede weerspiegeling zijn van de maatschappelijke hervormingen in beide landen gedurende de onderzochte periode. Ze zijn een goede case-studie van de maatschappelijke hervormingen. De door Sperber geanalyseerde maatschappelijke hervormingen - of het ontbreken ervan – zijn terug te vinden in de militaire hervormingen. Het verschil in de aard van de wél en niét doorgevoerde militaire hervormingen in Frankrijk, Pruisen en Oostenrijk kan voor een belangrijk deel verklaard worden uit het verschil in maatschappelijke hervormingen in deze landen.

5.1.2. – Frankrijk

De Franse fiscale crisis van het decennium na 1780 werd niet opgelost tussen monarch en adel binnen de kaders van de Franse standenmaatschappij. Tijdens de daarop volgende Franse Revolutie vonden in Frankrijk diepgaande veranderingen in de maatschappelijke orde en de politieke participatie plaats. De standenmaatschappij maakte plaats voor een nationale eenheidsstaat. In deze staat hadden alle burgers dezelfde wettelijke rechten. De politieke meningsvorming van de burgers werd gestimuleerd door een verregaande persvrijheid. De staatsgreep van Napoleon in 1799 maakte een einde aan de invloed van de burgers op het landsbestuur en de vrijheid van de pers. Frankrijk bleef wel een natie van wettelijk gelijke burgers, maar de macht kwam in handen van een kleine groep notabelen en hoge militairen.

Tegelijkertijd vond er tijdens de Franse Revolutie een ingrijpende verandering binnen de overheidsbureaucratie plaats. Frankrijk werd ingedeeld in uniforme bestuurlijk-administratieve districten onder centraal gezag van Parijs. Dit centrale gezag hief alle wettelijke beperkingen op voor het doorvoeren van overheidsmaatregelen. Het ontwikkelde tegelijkertijd een effectief bestuursapparaat om maatregelen daadwerkelijk door te voeren. Deze veranderingen leidden tot een ongekeerde groei van de macht van de staat. Tot slot groeide de Franse bevolking tussen 1750 en 1800 van 21,7 naar 27 miljoen door de groei van de voedselproductie en markt(relaties). Deze groei continueerde na 1800.

Deze vier veranderingen samen stelden Frankrijk in staat om een groter beroep op zijn nationale hulpbronnen te doen en deze ook anders in te zetten. De militaire hervormingen waren daar een illustratie van. Het achttiende-eeuwse Franse leger van circa honderdduizend man, geleid door adellijke officieren en bevolkt met 'willoze' soldaten uit de laagste klassen, verdween.

In plaats daarvan kwam een volksleger van honderdduizenden burgers die uit patriottisme voor hun land vochten. Dit leger werd geleid door officieren die op basis van hun geschiktheid waren benoemd – vaak afkomstig uit de lagere rangen van het leger zelf. Soldaten waren geen radertjes in de legermachine meer, maar zelfbewuste patriotten met dezelfde wettelijke rechten als de officieren. Het patriottisme en talent van soldaten en officieren in combinatie met de toegenomen staatsmacht leidden ertoe dat het Franse leger de spelregels van de oorlogvoering fundamenteel wijzigde. De Franse – en later Europese – economie werd daarbij effectief ingezet om een leger van deze omvang te voeden en te bewapenen. Hierdoor wist het leger optimaal van zijn snelheid en massa gebruik te maken. Napoleon perfectioneerde vanaf 1800 de militaire hervormingen als conscriptie, legerfinanciering, strategie en tactiek. Overheidsdwang werd in de loop van zijn bewind een steeds belangrijker instrument om de weerstand tegen zijn continue oorlogvoering te overwinnen. Tegelijkertijd bleef het leger onder Napoleon een republikeins karakter houden. Met zijn continue oorlogvoering liep Napoleon na 1810 tegen de grenzen van het vermogen van de overheidsbureaucratie aan. Het veroverde imperium werd te groot om nog effectief te worden bestuurd en verdedigd. Na de mislukte veldtocht naar Moskou in 1812 bereikte Napoleon ook de grenzen van wat de Europese economie op korte termijn kon compenseren. De verliezen aan ervaren soldaten en paarden konden niet meer binnen een paar maanden worden aangevuld. De ‘imperial overstretch’ van Napoleon in combinatie met de succesvolle geallieerde militaire alliantie in 1813 tegen Napoleon leidde ertoe, dat de geallieerde legers in de loop van dat jaar het Franse leger structureel de baas werden.²⁰⁰ Ze versloegen Napoleon in 1815 definitief.

Dit liet onverlet dat het Franse leger in de periode 1793-1813 was getransformeerd tot een totaal nieuwe organisatie met totaal nieuwe methoden en tactieken. Het was een negentiende-eeuwse organisatie met negentiende-eeuwse methoden en technieken geworden. Frankrijk bleef daarmee ook na Napoleon één van de militair machtigste landen van continentaal Europa.

²⁰⁰ Kennedy, P.M., *The rise and fall of the great powers* (New York, Random House, 1987) 135

5.1.3. - Pruisen

Pruisen was een semi-feodale maatschappij waarin de monarch een verbond met de adel had gesloten. In ruil voor vergaande economische en juridische privileges erkende de adel de macht van de vorst. Het land werd geregeerd door de conservatieve monarch, adel en bureaucratie. Het leger vormde een belangrijk instrument voor dit verbond waarin de adellijke officieren de 'dragers' van de Pruisische staat waren.

De verpletterende militaire nederlaag van Pruisen tegen Frankrijk in 1806 en de daarop volgende implosie van de Pruisische staat in 1807 leidden tot een existentiële crisis aan het Pruisische hof. Deze crisis gaf hervormers in de Pruisische bureaucratie een kans tegen de conservatieve koning en conservatieve leden van de adel en bureaucratie.

De hervormers wilden een nieuwe staat en een nieuwe maatschappij in Pruisen inrichten om aan de eisen van een staat in het tijdperk van na de Franse Revolutie te kunnen voldoen. Om dit te bereiken wilden ze veranderingen in de maatschappelijke orde, de politieke participatie, de inrichting van de overheid en de economie doorvoeren.

Zij slaagden erin de staat te vernieuwen. Pruisen werd bestuurlijk-administratief geüniformeerd en de economie werd geliberaliseerd. Hierdoor werden de randvoorwaarden geschapen voor een hogere economische groei in Pruisen. Tegelijkertijd zorgde de hervorming van regering en bestuur ervoor dat de economische groei gestimuleerd werd en de opbrengst ervan ten gunste van de staat werd aangewend.

De hervormers slaagden er niet in de maatschappij te vernieuwen. De boeren werden wel bevrijd van hun landheer en juridisch gelijkgesteld. En ook de steden kregen zelfbestuur van burgers, die gekozen waren op basis van bezit. Dit betrof 6 tot 8% van de stedelijke bevolking. Maar de liberalisering van de economie betekende voor het rurale en stedelijke proletariaat een transformatie van de juridische ongelijkheid in economische ongelijkheid. De monarch en de conservatieve adel behielden hun politieke en economische privileges. Pruisen bleef een standenmaatschappij geregeerd door een conservatieve monarch, adel en bureaucratie.

De militaire hervormingen in Pruisen kenden een soortgelijk patroon als de maatschappelijke. De militaire hervormers wilden het nieuwe Pruisische leger laten rusten op de hulpbronnen van de hele natie en het patriottisme van alle bewoners. Tegelijkertijd diende de scheidslijn tussen het leger en de maatschappij geslecht te worden.

De hervormers slaagden erin de nationale hulpbronnen voor het leger aan te boren en deze effectief in te zetten. De bestuurlijk-administratieve aansturing en de inrichting van het leger werden verbeterd, de dienstplicht werd ingevoerd, de kwaliteit van de officieren en hun opleiding werd verbeterd en nieuwe Franse militaire strategieën en tactieken werden overgenomen. De hervormers slaagden er niet in om het leger op het patriotisme van de bevolking te laten rusten en de scheidslijn tussen leger en maatschappij te slechten. Het leger bleef een aparte organisatie geleid door een gesloten kaste van adellijke officieren. De soldaten werden gerekruteerd uit de laagste klassen van de maatschappij. Zij bleven primair loyaal aan hun geboortestreek en niet aan de natie.

Het resultaat van de militaire hervormingen was een weerspiegeling van de maatschappelijke hervormingen. Het Pruisische leger transformeerde zich in de periode 1806-1813 tot een achttiende-eeuwse organisatie met negentiende-eeuwse methoden en tactieken. Pruisen werd met dit leger een volwaardig lid van de geallieerde coalitie die Napoleon in de periode 1813-1815 versloeg. Het zou in de loop van de negentiende eeuw Frankrijk en Oostenrijk militair overvleugelen. Verder onderzoek over de periode na 1815 moet uitwijzen of de hervormingen zoals onderzocht in deze masterthese de oorzaak hiervan waren.

5.1.4. - Oostenrijk

Oostenrijk was een veelvolkerenstaat die niet door geografie of nationaliteit, maar door de Habsburgse dynastie werd verenigd. In ruil voor erkenning van de Habsburgse kroon bezat de adel verregaande autonomie in de diverse rijkdelen. Het was een oud-Europees, dynastiek land met een feodale structuur. Het was gedurende de periode 1792-1815 – samen met Groot-Brittannië ter zee - de constante tegenstander van het revolutionaire Frankrijk en Napoleon. Het Oostenrijkse leger wist het Franse leger regelmatig te verslaan, maar verloor beslissende veldslagen in 1797, 1800, 1805 en 1809. Die nederlagen leidden iedere keer tot significante territoriale, financiële en militaire verliezen voor Oostenrijk. Ze leidden niet tot significante maatschappelijke hervormingen. Dit werd veroorzaakt omdat de verliezen nooit tot een existentiële crisis voor de Habsburgse dynastie leidden. Bovendien steunde de adel de anti-revolutionaire politiek van de keizer en kende Oostenrijk weinig tot geen hervormers in zijn bureaucratie en leger. De strijd van Oostenrijk tegen Napoleon was primair een strijd om het voortbestaan van de keizerlijke dynastie. Elke maatschappelijke hervorming zou tot een vermindering van de macht van de keizer leiden.

Dit weerspiegelde zich in de militaire hervormingen in het Oostenrijkse leger. De nederlagen tegen het Franse leger leidden in de periode 1801-1809 tot een aantal bestuurlijk-administratieve en militair-operationele hervormingen. Deze waren erop gericht om het achttiende-eeuwse karakter in tact te laten en de achttiende-eeuwse strijdwijze van het leger te verbeteren. Het officierskorps bleef primair loyaal aan de dynastie, soldaten bleven uit de laagste klassen gerekruteerd worden en behoedzaamheid bleef centraal staan in iedere veldslag. De hervormingen waren erop gericht om deze kenmerken bij het doorvoeren van alle veranderingen te behouden.

Hierdoor wist Oostenrijk in iedere oorlog tegen Frankrijk met een leger van enkele honderdduizenden soldaten te velde te trekken. Op basis van deze troepenmacht voerde het land uiteindelijk het opperbevel over de geallieerde legers die in de periode 1813-1814 Napoleon versloegen en Parijs bezetten. Kenmerk van de strijdwijze van dit geallieerde leger was de behoedzame achttiende-eeuwse wijze van oorlogvoering.

Het Oostenrijkse leger bleef gedurende de periode 1792-1815 en daarna een achttiende-eeuwse organisatie met achttiende-eeuwse methoden en tactieken. Het zou tot de ondergang van de Oostenrijks-Hongaarse Donaumonarchie in 1919 een van de succesvolste binnenlandse instrumenten van de Habsburgse dynastie blijven. Op buitenlands terrein zou het binnen 50 jaar na de slag bij Leipzig door Pruisen worden overvleugeld. Verder onderzoek over de tijd na 1815 moet uitwijzen of de hervormingen zoals onderzocht in deze masterthese de oorzaak hiervan waren.

5.2. – een kanttekening bij de analyse van Sperber

De militaire hervormingen in Pruisen en Oostenrijk kunnen als een 'pars-pro-toto' worden beschouwd voor de maatschappelijke veranderingen, zoals door Sperber geanalyseerd. Op basis van het onderzoek van deze masterthese maakt dit hoofdstuk een kanttekening bij de analyse van Sperber. Deze betreft zijn conclusie over de rangorde in belangrijkheid van de maatschappelijke veranderingen.

Sperber concludeert in het laatste hoofdstuk van zijn boek, dat twee maatschappelijke veranderingen gedurende de periode 1780-1850 als het meest revolutionair kunnen worden beschouwd. De ene betrof de verandering in het politieke domein waarbij de politieke participatie verschoof van de monarch en standen naar de civil society. De andere betrof de verandering in de maatschappelijke orde door het verdwijnen van de standenmaatschappij en de (op)komst van een maatschappij van property owners.

Sperber oordeelt dat de verandering van de overheidsbureaucratie en de verandering van de internationale relaties qua revolutionair karakter op de tweede en derde plaats komen. Tot slot ziet hij geen revolutionaire veranderingen in de economie. Daar was volgens hem sprake van een geleidelijke groei van de bevolking, markten en marktrelaties.

Uit het onderzoek van deze masterthese blijkt het tegendeel met betrekking tot de veranderingen in de grote continentale machten Frankrijk, Pruisen en Oostenrijk. In afwijking van de conclusie van Sperber vond er in deze landen geen duurzame revolutionaire verandering plaats in de maatschappelijke orde en de politieke participatie. Op het terrein van de economie en de centrale overheidsbureaucratie was er in deze landen juist wel sprake van structurele revolutionaire veranderingen.

5.2.1. – de impact van de veranderingen binnen de maatschappelijke orde en participatie

Het vervangen van de standenmaatschappij door een nationale staat met wettelijk gelijke burgers was op papier een revolutionaire verandering in Frankrijk. Dat gold ook voor het censuskiesrecht en de politieke participatie van deze burgers gedurende de periode 1792-1799. De emancipatie van de boeren in combinatie met het vrijgeven van de beroepskeuze, handel en nijverheid was een soortgelijke revolutionaire verandering op papier in Pruisen.

Het onderzoek van deze masterthese toont aan dat er in de praktijk voor de meerderheid van de inwoners niets veranderde. De juridische ongelijkheid werd vervangen door economische ongelijkheid. In beide landen – alsmede in Oostenrijk, waar geen verandering op dit terrein plaatsvond - bleef de politieke en economische macht in handen van een kleine groep al dan niet adellijke notabelen. Nieuwkomers van burgerlijke komaf zoals hoge militairen, legerleveranciers en grootgrondbezitters sloten zich in beide landen bij deze notabelen aan. In alle drie landen ontstond een groeiend ruraal en stedelijk proletariaat. De politieke participatie werd in Frankrijk in 1799 door Napoleon beëindigd. In Pruisen en Oostenrijk kwam ze niet of nauwelijks van de grond.

Dit betekent niet dat de verandering van de standenmaatschappij in een maatschappij van property owners of de politieke participatie via de civil society geen revolutionaire concepten waren. Maar gedurende de jaren 1780 -1820 (en daarna) had zij – met uitzondering van de korte periode tussen 1792 en 1799 in Frankrijk - in de drie grote continentale machten van Europa niet het gewicht om de politiek in deze landen daadwerkelijk te beïnvloeden op de wijze waarop Sperber dat voorstelt.

5.2.2. – impact van de groei van de staatsmacht en de economie

Wat wel daadwerkelijk voor de betrokken inwoners van de drie landen veranderde was de invloed van het staatsgezag op hun leven. De staatsmacht veranderde revolutionair door de veranderingen in de overheidsbureaucratie. De macht van de overheid nam in alle drie landen reeds voor de Franse Revolutie toe. De overheid van alle drie landen begon al voor de Franse Revolutie omvangrijke modernisering door te voeren. De Franse Revolutie versnelde dit proces op ongekennde wijze. Het staatsgezag, het bestuursapparaat, het rechtssysteem, het belastingstelsel en het militaire bedrijf veranderden onherkenbaar. De militaire hervormingen zoals geanalyseerd in deze masterthese zijn daar een illustratie van. De overheid in alle drie landen slaagde erin om de conscriptie, bewapening en aansturing structureel voor legers van honderdduizenden soldaten te organiseren.

Het onderzoek van deze masterthese toont aan dat de aanpak en snelheid van de modernisering verschillde tussen Frankrijk, Pruisen en Oostenrijk. In Frankrijk was er tijdens de Franse Revolutie sprake van een 'big bang' waarmee de staatsmacht opnieuw werd ingericht. Deze verandering leidde ook tot de oprichting van een nieuw leger. In Pruisen en Oostenrijk was sprake van een gecontroleerde uitbreiding van de staatsmacht binnen de bestaande achttiende-eeuwse politiek-sociale kaders. Dit leidde tot stapsgewijze veranderingen binnen het bestaande leger.

De revolutionaire vergroting van de staatsmacht werd gefaciliteerd door de groei van de economie. Sperber concludeert dat de bevolking van Europa tussen 1750 en 1850 verdubbelde. Er kwamen structureel meer mensen ter beschikking en de markt stelde deze mensen in staat structureel meer te produceren. Het onderzoek van deze masterthese toont aan dat dit de andere revolutionaire verandering was, die aan de militaire hervormingen ten grondslag lag. Hierdoor was Napoleon in staat om in totaal circa anderhalf miljoen soldaten te rekruteren, kon Pruisen een tweemaal zo groot leger in een gehalveerd land oprichten en slaagde Oostenrijk erin om gedurende twintig jaar steeds weer een leger van enkele honderdduizenden soldaten op pad te sturen. Wanneer de economie deze faciliterende rol niet speelde, verloren de militaire hervormingen een groot deel van hun effectiviteit. De mislukte veldtochten van de Franse legers in het Duitse Rijk in 1796 en in Rusland in 1812 zijn hier voorbeelden van. Het gebrek aan voedsel en ander materiaal in deze landen dwong de Franse legers in beide veldtochten tot de terugtocht.

De groei van de staatsmacht en de economie vonden – gezien de aard van de materie – gedurende een langer tijdsbestek plaats. Maar dat deed niets af aan het revolutionaire karakter ervan. Er kwamen structureel meer mensen ter beschikking en de overheden wisten én meer bijdragen uit deze mensen te halen (bijvoorbeeld door effectievere belasting of conscriptie) én deze mensen steeds meer en steeds beter op andere terreinen dan de directe voedselvoorziening in te zetten. Onder andere wisten de conservatieve heersers deze hogere bijdrage en extra mensen steeds weer succesvol in te zetten om hun eigen politieke en economische positie te behouden. De meerderheid van property owners en hun civil society zou pas in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw hier een blijvend antwoord op formuleren en organiseren.

5.3. – kanttekening bij de resultaten op het slagveld

Het onderzoek van deze masterthese betreft de invloed van de maatschappelijke veranderingen op de militaire hervormingen in Pruisen en Oostenrijk als reactie op de soortgelijke hervormingen in Frankrijk. Deze laatste stelden Frankrijk in staat om continentaal Europa gedurende twee decennia militair te domineren. Pruisen en Oostenrijk wisten op den duur een afdoende antwoord op deze militaire hervormingen te formuleren. Dit stelde hen in staat om, samen met Rusland en Groot-Brittannië, Napoleon uiteindelijk te verslaan.

Het onderzoek van deze masterthese is niet gericht op een inhoudelijke analyse van de militair-operationele aspecten van het succes van de militaire hervormingen. De invloed van training, bewapening, tactiek, leiderschap en moreel is niet onderzocht. Zo is de vraag in hoeverre het succes van de militaire hervormingen het gevolg was van de kwaliteit van legerleiders als Napoleon, Karl of Yorck niet geanalyseerd. Hetzelfde geldt voor de invloed van het 'patriottisch vuur' van de Franse soldaten versus de koppigheid van de Oostenrijkse soldaten tijdens de diverse veldslagen tussen beide leger. Deze masterthese heeft ook de rol van de buitenlandse politiek en andere factoren buiten de maatschappelijke veranderingen op het succes van de militaire hervormingen niet onderzocht.

Het onderzoek van deze masterthese toont aan in welke mate de drie landen respectievelijk afstand namen van de achttiende-eeuwse oorlogsvoering dan wel daar juist aan vasthielden. En dat die keuze ieder land militaire successen bracht. Het achttiende-eeuwse leger van Oostenrijk wist het negentiende-eeuwse leger van Napoleon op termijn te verslaan. Op basis van de bestudeerde literatuur trekt deze masterthese een voorlopige conclusie over de belangrijkste reden van de militaire successen van Frankrijk en later Pruisen en Oostenrijk. Die lijken gebaseerd te zijn op de vorming van een numeriek superieur, nationaal leger. Met de levée-en-masse van augustus 1793 wist Frankrijk een legermacht van meer dan 700.000 soldaten op de been te brengen en het revolutionaire bewind te redden. Na 1800 consolideerde Napoleon dit leger met zijn 'Grande Armée van tussen de 350.000 tot 650.000 man. Hiermee domineerde hij Europa tot circa 1812. Oostenrijk leverde in 1809 voor de eerste maal een veldslag tegen Frankrijk met een leger van meer dan 100.000 man. Met ingang van 1813 overtroffen de geallieerde legers het Franse leger numeriek.

De numerieke superioriteit lijkt verband te houden met het aantal overwinningen van het Franse dan wel Oostenrijkse en Pruisische leger.

Er vonden in de periode 1792-1797 (tijdens de Eerste Coalitie) tussen het Franse en het Oostenrijkse (en eenmaal Pruisische) leger 18 veldslagen plaats. Hiervan werden 13 (ruim 70%) gewonnen door Frankrijk waarbij het Franse leger in 8 veldslagen (ruim 60%) een numerieke overmacht van meer dan 10% bezat. Van de 5 Oostenrijkse overwinningen waren er 4 (80%) met een numerieke overmacht van meer dan 10% voor het Oostenrijkse leger. Tijdens 17 veldslagen kenden beide legers een omvang van minder dan 70.000 man (55%) dan wel minder dan 30.000 man (38%). De verliezen aan doden en gewonden overschreed bij beide partijen in geen van de veldslagen het aantal van 5.000 man.

In de periode 1799-1800 (tijdens de Tweede Coalitie) vonden er 9 veldslagen plaats tussen het Franse en Oostenrijkse leger. Hierbij zegevierde het Franse leger 4 maal (50%) waarbij in 2 veldslagen (50%) sprake was van een numerieke overmacht. In de 5 door het Oostenrijkse leger gewonnen veldslagen was in 5 veldslagen (100%) sprake van een numerieke overmacht aan Oostenrijkse zijde. Vrijwel alle veldslagen (88%) vonden plaats met een legermacht van beide partijen van tussen de 30.000 en 70.000 man. Tijdens deze veldslagen verloor het Franse leger driemaal en het Oostenrijkse leger viermaal meer dan 5.000 man.

Tijdens het hoogtepunt van de militaire macht van Napoleon vonden er in de periode 1805-1809 tussen het Franse en Oostenrijkse leger 11 veldslagen plaats en tussen het Franse en Pruisische leger 3 veldslagen plaats. Hier wist het Pruisische leger geen enkele maal te zegevieren en het Oostenrijkse leger tweemaal. De laatste bezat daarbij eenmaal (50%) een numerieke meerderheid. Het Franse leger zegevierde in 12 veldslagen (85%) waarbij het in 6 veldslagen (50%) een numerieke meerderheid bezat.

De omvang van beide legers bedroeg de periode 1805-1809 in 6 van de 14 veldslagen (ruim 40%) meer dan 100.000 man. De verliezen van het Franse leger bedroegen in 7 veldslagen – waaronder de nederlaag bij Aspern en overwinning bij Austerlitz – (veel) meer dan 10.000 man. In 3 veldslagen bedroegen de verliezen van het Oostenrijkse leger meer dan 10.000 man

In de periode 1813-1815 vonden er 12 veldslagen plaats tussen het leger van Napoleon en de geallieerde legermacht waar Oostenrijk en Pruisen deel van uitmaakten. Napoleon zegevierde in 6 veldslagen (50%) waarbij hij 3 maal (50%) een numerieke meerderheid bezat. De geallieerde troepen bezaten bij alle 6 overwinningen een numerieke meerderheid. In 6 veldslagen (ruim 50%) had het Franse leger een omvang van meer dan 100.000 man. Bij de 3 van de 7 veldslagen bedroeg het verlies meer dan 10.000 man. Voor de geallieerden waren de legers tijdens 9 veldslagen (75%) groter dan 100.000 man en bedroegen de verliezen 8 maal meer dan 10.000 man.²⁰¹ De cijfers zijn in onderstaande tabel samengevat.

	1792-1797	1799-1800	1805-1809	1813-1815
aantal veldslagen	18	9	14	12
overwinning Frankrijk	13	4	12	6
waarvan meerderheid >110%	8	2	6	3
waarvan minderheid < 90%	2	0	2	2
(overige gelijk)				
overwinning Oostenrijk/Pruisen	5	5	2	6
waarvan meerderheid >110%	4	5	1	6
waarvan minderheid < 90%	0	0	0	0
(overige gelijk)				
omvang Franse leger				
10.000-30.000 man	8	1	3	1
30.000-70.000 man	9	7	4	5
70.000-100.000+ man	1	1	7	6
omvang Oost/Pruis leger				
10.000-30.000 man	9	1	3	1
30.000-70.000 man	8	7	5	2
70.000-100.000+ man	1	1	6	9
Franse verliezen				
meer dan 5.000 man	0	3	1	1
meer dan 10.000 man	0	0	7	5
(overige minder dan 5.000)				
verliezen van Oostenrijk/Pruisen				
meer dan 5.000 man	0	4	2	2
meer dan 10.000 man	0	0	3	8
(overige minder dan 5.000)				

²⁰¹ Rothenberg, 1978, 247

Deze cijfers betreffen ook de veldslagen waarbij het Oostenrijkse en/of Pruisische leger zijn samengevoegd met Russische en/of Engelse troepen tot een geallieerd leger.

Deze cijfers zijn een indicatie dat de omvang van het leger een belangrijke rol speelde bij de overwinningen van zowel het Franse als Oostenrijkse en Pruisische leger. Ze tonen aan dat vanaf 1805 de legermachten een omvang van 100.000 man of meer bereikten en dat de verliezen navenant toenamen. Het Franse leger leed ook in Spanje na 1808 en met name in Rusland in 1812 grote verliezen. Deze numeriek hoge verliezen aan Franse zijde in combinatie met het feit dat de geallieerden in 1813 gezamenlijk met een numerieke superioriteit wisten op te trekken, was de belangrijkste reden van het falen van het Franse leger op het slagveld. De geallieerde legers evenaarden in de periode 1813-1815 de hoge verliezen van de Franse legers.

De voorlopige conclusie van deze paragraaf vergt nader onderzoek. Ten eerste dient de betrouwbaarheid van de cijfers verder te worden onderzocht. Ten tweede dient de invloed van andere factoren naast de numerieke op de overwinningen van de verschillende legers te worden geanalyseerd.

Tegelijkertijd is deze voorlopige conclusie de mogelijke verklaring voor het feit dat de verschillen in aanpak van de militaire hervormingen zoals onderzocht in deze masterthese in alle drie de landen tot succes op het slagveld leidden. Ieder van de drie landen wist binnen de kaders van de eigen politiek-sociale context een numeriek superieur leger op te richten en op basis daarvan succes te boeken op het slagveld.

Literatuur

Avant, D., 'From mercenary to citizen armies: explaining change in the practice of war', *International Organization* (2000) 41-72

Bekker, D. de, *Equality of Sacrifice. Conscription and modern citizenship in France (1618-1914)* (University of Utrecht, unpublished paper, 2015)

Bernsee, R., 'Corruption in German political discourse between 1780 and 1820: a categorisation', *Journal of modern European history* (2013) 52-71

Bertaud, J.P., *The army of the French Revolution. From citizen-soldiers to instrument of power* (Princeton, Princeton University Press, 1988)

Best, G., *War and society in revolutionary Europe* (Gloucestershire, Sutton Publishing, 1998)

Bien, D.D., 'The army in the French Enlightenment: reform, reaction and revolution', *Past and Present* (1979) 68-98

Black, J., *European warfare 1660-1870* (Londen, UCL Press, 1994)

Blackbourn, D., *The long nineteenth century. A history of Germany, 1780-1918* (New York, Oxford University Press, 1998)

Blanning, T.C.W., *The French Revolutionary Wars, 1787-1802* (London, Arnold, 1996)

Blanning, T.C.W., 'The French Revolution and the modernization of Germany', *Central European History* (1974) 109-129

Brauer, K. and Wright, W.E. (eds), *Austria in the age of the French Revolution, 1789-1815* (Minneapolis, University of Minnesota, 1990)

Dwyer, P.G., 'The politics of Prussian neutrality, 1795-1805', *German History* (1994) 351-373

Dwyer, P.G., 'Two definitions of neutrality: Prussia, the European states-system and the French invasion of Hanover in 1803', *The International History Review* (1997) 522-540

Dwyer, P.G., 'Self-interest versus the common cause: Austria, Prussia and Russia against Napoleon', *Journal of Strategic Studies* (2008) 605-632

Fehrenbach, E., *Vom Ancien Régime zum Wiener Congress* (Munchen, R. Oldenbourg Verlag, 1981)

Good, D.F., *The economic rise of the Habsburg empire 1750 – 1914* (Berkeley, University of California Press, 1984)

Gray, M.W., 'Prussia in transition: society and politics under the Stein reform Ministry of 1808', *Transactions of the American Philosophical Society* (1986) 1-175

Kennedy, P.M., *The rise and fall of the great powers* (New York, Random House, 1987)

Kocka, J., 'Reinhard Koselleck 's 'Preussen zwischen Reform und Revolution', *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* (1970) 121-125

Liepmann Jr., J.M., *The Prussian Reform Movement: a case study in defense reform* (Monterrey, Naval Postgraduate School, 1989)

Nipperdey, T., 'Probleme der Modernisierung in Deutschland', *Saeculum* (1979) 292-303

Nipperdey, T., *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat* (München, Beck, 1983)

Okey, R., *The Habsburg Monarchy, c. 1765-1918. From Enlightenment to eclipse* (Basingstoke, Hampshire, 2001)

Paret, P., *Yorck and the era of Prussian Reform 1807-1815* (Princeton, Princeton University Press, 1966)

Rachensteiner, M., *Kaiser Franz und Erzherzog Carl. Dynastie und Heerwesen in Österreich, 1796-1809.* (München, R. Oldenbourg Verlag, 1972)

Regele, O., *Der Österreichische Hofkriegsrat, 1556-1848* (Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1949)

Roider, K.A., *Baron Thugut and Austria's response to the French revolution* (Princeton, Princeton University Press, 1997)

Roider, K.A., 'The Habsburg foreign ministry and political reform, 1801-1805', *Central European History* (1989) 160-182

Rössler, H., *Graf Johann Pilippe Stadion, Napoleons deutscher Gegenspieler, 1809 bis 1824* (Wien, 1966)

Rothenberg, G.E., 'The Austrian Army in the age of Metternich', *The Journal of Modern History* (1968) 155-165

Rothenberg, G.E., 'The Habsburg army in the Napoleonic wars', *Journal of the American Military Institute* (1973) 1-5

Rothenberg, G.E., *The army of Francis Joseph* (West Lafayette, Purdue University Press, 1976)

Rothenberg, G.E., *The art of warfare in the age of Napoleon* (Bloomington, Indiana University Press, 1978)

Rothenberg, G.E., *Napoleon's great adversaries: the Archduke Charles and the Austrian Army, 1792-1814* (Bloomington, Indiana University Press, 1982)

Rothenberg, G.E., 'Soldiers and the Revolution: the French army, society and the state, 1788-1799', *The Historical Journal* (1989) 981-995

Schroeder, P.W., 'Did the Vienna settlement rest on a balance of power?', *The American Historical Review* (1992) 683-706

Simms, B., *The impact of Napoleon. Prussian high politics, foreign policy, and the crisis of the executive, 1797-1806* (Cambridge, Cambridge University Press, 1997)

Simon, W.M., *The failure of the Prussian Reform Movement, 1807-1819* (Ithaca, Cornell University Press, 1955)

Sperber, J., 'State and civil society in Prussia: thoughts on a new edition of Reinhart Koselleck's "Preussen zwischen Reform und Revolution"', *The Journal of Modern History* (1985) 278-296

Sperber, J., *Revolutionary Europe, 1780-1850* (London, Routledge, 2000)

Taylor, A.J.P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918* (London, H. Hamilton, 1948)

Vann, J.A., 'Habsburg policy and the Austrian War of 1809', *Central European History* (1974) 291-310

Walter, D., 'Roon, the Prussian Landwehr and the reorganization of 1859-1860', *War in History* (2009) 269-297

Zamoyski, A., *1812. Napoleons fatale veldtocht naar Moskou* (Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2005)

Zamoyski, A., *De ondergang van Napoleon* (Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2008)

Zamoyski, A., *Phantom Terror. Political paranoia and the creation of the modern state, 1789-1848* (New York, Basic Books, 2015)